

UITVOERINGSAGENDA DUURZAME VEEHOUDERIJ

2^E VOORTGANGSRAPPORTAGE SAMENWERKINGSVERBAND
JULI 2011

Deelnemers Uitvoeringsagenda

*LTO Nederland
COV (Centrale Organisatie voor de Vleessector)
NZO (Nederlandse Zuivel Organisatie)
Nevedi (Nederlandse Vereniging Diervoederindustrie)
Rabobank Nederland
Natuur & Milieu
Dierenbescherming
IPO (Interprovinciaal Overleg)
Ministerie van EL&I*

INHOUD

1	Doel en opbouw voortgangsrapportage	5
1.1	Inleiding	5
1.2	Doel en opbouw voortgangsrapportage	6
2	Samenwerken binnen de politieke en maatschappelijke context	7
2.1	Topsector Agrofood	7
2.2	Maatschappelijke dialoog megastallen	8
2.3	Monitor Integraal Duurzame Stallen	9
2.4	Staat van het Dier 2	9
2.5	Doorwerking verduurzaming veehouderij op provinciaal niveau	10
3	Visie, aanpak en werkwijze	11
3.1	Door beweging ontstaat energie en richting	11
3.2	Communicatie is middel voor verduurzaming	12
3.3	Verbinding met onderzoek en onderwijs	13
4	Voortgang op de speerpunten: routeplannen en acties	14
4.1	Inleiding	14
4.2	Speerpunt 1 Systeeminnovaties	15
4.2.1	Bewustwording, mind set, sense of urgency	16
4.2.2	Extra stimulans om duurzaam te investeren	17
4.2.3	Inspiratie, kennisuitwisseling en onderwijs	18
4.2.4	Ontwikkeling en innovatie	19
4.3	Speerpunt 2 Welzijn en Gezondheid van dieren, onderdeel	21
a.	im- en export van levende dieren en lange afstandstransporten	
4.3.1	Slachtdieren: ontwikkelen kwaliteitssysteem 'Eén Huis dat staat'	22
4.3.2	Kwaliteit verhogen	22
4.3.3	Gebruiksdieren: benutten van kansen in nabije markten	23
4.4	Speerpunt 2 Welzijn en Gezondheid van dieren, onderdelen:	24
b.	natuurlijke gedrag en ingrepen	
c.	van dierziektebestrijding naar gezonde dieren	
4.4.1	Stimuleren van aanpassingen in bedrijfsmanagement, huisvesting en fokkerij	24
4.5	Speerpunt 3 Maatschappelijke inpassing	28
4.5.1	Transparantie, openheid en interactie	28
4.5.2	Landschappelijke inpassing	29
4.5.3	Inspireren 'het kan ook anders'	30
4.6	Speerpunt 4 Energie, milieu en klimaat, onderdeel:	31
a.	Voer-mest Kringloop	
4.6.1	Aanpakken korte termijn problematiek	31
4.6.2	Korte termijn aanpak verbinden aan lange termijn ambitie	32
4.7	Speerpunt 4 Energie, milieu en klimaat, onderdeel:	33
b.	grondstoffen voor diervoeder op duurzame wijze geproduceerd	
4.7.1	Verduurzamen grondstoffen	33
4.8	Speerpunt 4 Energie, milieu en klimaat, onderdeel:	35
c.	klimaat: duurzame energieproductie, reductie van energieverbruik & broeikasgassen	
4.8.1	Energiebesparing en productie	35
4.8.2	Reductie overige broeikasgassen	37
4.9	Speerpunt 5 Markt en ondernemerschap	38
4.9.1	Bewustwording van mogelijkheden voor zelfsturing	38
4.9.2	Systematiekontwikkeling en diversificatie	40
4.9.3	Stimuleren via onderwijs	41
4.10	Speerpunt 6 Verantwoord consumeren	42
4.10.1	Aantoonbaar duurzaam geproduceerd	42
4.10.2	Beweging en verbreding in de markt	43
5	Prioriteiten richting 2012	45

1 Doel en opbouw voortgangsrapportage

1.1 Inleiding

Wat is de Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij?

Sinds mei 2009 werken negen partijen samen aan de Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij: COV, Dierenbescherming, IPO, LTO, Ministerie van EL&I, Natuur & Milieu, Nevedi, NZO en Rabobank Nederland. De Uitvoeringsagenda is gericht op het realiseren van de volgende ambitie voor de toekomst van de veehouderij in Nederland:

“Samen werken aan een in alle opzichten toonaangevende duurzame veehouderij in 2023. Een veehouderij die met behoud van concurrentiekracht, produceert met respect voor mens, dier, milieu en omgeving inclusief de effecten van de Nederlandse veehouderij elders in de wereld.”

Dit vanuit het besef dat deze ambitie bijdraagt aan een maatschappelijk geaccepteerde sector met een sterke positie in de rest van de wereld. Om deze ambitie te verwezenlijken, is een versnelling van de verduurzaming nodig. Maar vooral de drive én durf van boeren, overheid, agribusiness, consumenten en maatschappelijke partijen om deze uitdaging gezamenlijk aan te gaan.

In de Uitvoeringsagenda is afgesproken om in de periode tot 2023 concrete resultaten te boeken op de volgende 6 speerpunten:

1. *Systeeminnovaties*: integraal duurzame veehouderijsystemen
2. *Welzijn en gezondheid van dieren*: stimuleren van natuurlijk gedrag en voorkomen van ingrepen, gezonde dieren, verminderen van antibioticagebruik, minimaal en kwalitatief verantwoord transport
3. *Maatschappelijke inpassing*: transparante productie, interactie veehouder – burger, landschappelijke inpassing van bedrijven
4. *Energie, milieu en klimaat*: gesloten voer-mest kringloop, duurzaam geproduceerde grondstoffen voor veevoer, energiebesparing en –productie, verminderen van uitstoot van broeikasgassen en emissies naar het milieu
5. *Markt en ondernemerschap*: kansen benutten om waarde te creëren, verbeteren van het economisch perspectief van ondernemers door producten te produceren waar afnemers meer geld voor over hebben
6. *Verantwoord consumeren*: stimuleren van meer keuzemogelijkheden in het aanbod van duurzaam geproduceerde producten

Waarom is die samenwerking nodig?

De veehouderij staat maatschappelijk sterk in de belangstelling en is onderwerp van vele discussies over dierenwelzijn, schaalvergroting, milieu, volksgezondheid, landschappelijke inpasbaarheid en het wereldvoedselvraagstuk. De minister van (toen nog) LNV heeft in 2008 de Toekomstvisie Veehouderij uitgebracht. Kernboodschap van deze visie is dat de veehouderij in Nederland zich in 2023 moet hebben ontwikkeld tot een in alle opzichten duurzame veehouderij met een breed draagvlak in de samenleving.

Duurzame productie en consumptie van voedingsmiddelen is een gedeelde verantwoordelijkheid van alle betrokken partijen. Niet alleen van producent en consument, maar ook van ketenpartijen, maatschappelijke organisaties en overheden. Losse schakels kunnen het niet alleen. De partijen in het samenwerkingsverband voelen de noodzaak en willen zich inzetten voor de ontwikkeling naar een integraal duurzame veehouderij. Daarnaast zijn er nieuwe kansen op markten waar consumenten in toenemende mate om vragen. Daar willen we op inspelen met nieuwe duurzame producten.

Deze gezamenlijke verantwoordelijkheid heeft ertoe geleid dat de betrokken partijen een Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij hebben opgesteld. Een regiegroep met vertegenwoordigers van de betrokken partijen werkt aan de praktische invulling en uitvoering hiervan. Twee maal per jaar vindt een bestuurlijk overleg plaats.

Hoe pakken we de samenwerking aan?

De verduurzaming van de veehouderij is in eerste instantie de verantwoordelijkheid van bedrijven in en rond de dierlijke productieketen. De rol van dit samenwerkingsverband is om het proces van verduurzaming te versnellen en doorbraken te realiseren door kansen te benutten en belemmeringen weg te nemen. Alle partijen wenden, ieder vanuit zijn eigen kracht en positie, hun invloed aan om het verschil te maken. Het samenwerkingsverband faciliteert op die manier vernieuwing en duurzame innovatie in de agro-foodsector.

Daarmee is het samenwerkingsverband ook een succesvol voorbeeld van de meerwaarde die samenwerking tussen het bedrijfsleven, overheden en maatschappelijke partijen samen met onderwijs en onderzoek kan opleveren. Alle partijen onderstrepen de kracht van samenwerking bij het aanpakken van de opgaven, het organiseren van beweging en de winst van de openheid die is ontstaan naar elkaar toe.

1.2 Doel en opbouw voortgangsrapportage

In de Uitvoeringsagenda is afgesproken om de voortgang te monitoren en jaarlijks de balans op te maken: wat hebben we gedaan als samenwerkingsverband en als partij, met welke resultaten en welke nieuwe stappen gaan gezet worden. Het monitoren van voortgang dient om te signaleren of er voldoende beweging zit op de speerpunten en de bijbehorende acties.

In juni 2010 is met een gezamenlijke voortgangsrapportage en een brief aan de Tweede Kamer voor de eerste keer de balans opgemaakt hoe het proces van verduurzaming ervoor staat en wat de opgaven zijn. Deze notitie vormt de tweede voortgangsrapportage en beschrijft de voortgang die het afgelopen jaar is geboekt.

Hoofdstuk 2 beschrijft de politieke en maatschappelijke context waarin we als samenwerkingverband aan de slag zijn. In hoofdstuk 3 is onze visie en aanpak voor versnelling van het proces aangegeven, onze werkwijze bij het formuleren van ambities voor 2015 als tussenstap naar 2023 en hoe we initiatieven en acties die hieraan bijdragen hebben opgepakt. Daarnaast hoe we met een aantal communicatieactiviteiten en het ontwikkelen van een aantal communicatiemiddelen zoals een website en een flyer de zichtbaarheid van het samenwerkingsverband Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij hebben vergroot.

De kern van de voortgangsrapportage vormt hoofdstuk 4. Hierin zijn per speerpunt de ambities voor 2015 beschreven en is kort de stand van zaken van de bijbehorende initiatieven aangegeven.

In hoofdstuk 5 wordt op basis van de voortgang in het afgelopen jaar op de speerpunten samen bekeken waar de belangrijkste opgaven voor verduurzaming liggen richting 2012 en waar de inzet van het samenwerkingsverband zich met prioriteit op zal richten.

2 Samenwerken binnen de politieke en maatschappelijke context

Het samenwerkingsverband van de Uitvoeringsagenda werkt binnen een politieke en maatschappelijke context die voortdurend in beweging is. De aandacht voor verduurzaming van de veehouderij is sterk toegenomen en vraagt steeds dringender om een oplossing. Het probleem is echter complex en niet zo maar even op te lossen. Dat vraagt tijd, innovatieve ideeën, begrip en investeringen. Het samenwerkingsverband probeert rekening te houden met deze spanning door deze zo goed mogelijk in de ambities en acties te betrekken en die stappen te zetten die zowel de uitdaging aangaan als realiseerbaar blijven in de praktijk.

Dit hoofdstuk beschrijft de ontwikkelingen in deze context die voor ons als samenwerkingsverband relevant zijn zoals de agenda van de Topsector Agrofood, de maatschappelijke dialoog megastallen, de monitor integraal duurzame stallen, de monitor Staat van het Dier en de doorwerking van verduurzaming van de veehouderij op provinciaal niveau. We geven aan hoe we daar als samenwerkingsverband op aansluiten en hoe we er rekening mee houden in onze aanpak zoals het formuleren van onze ambities. Gezien deze ontwikkelingen en resultaten constateren we dat de opgaven onder de speerpunten van de Uitvoeringsagenda nog onverminderd aandacht verdienen en dat een brede coalitie van samenwerkende partijen zoals het samenwerkingsverband Uitvoeringsagenda noodzakelijk is om deze opgaven aan te pakken.

2.1 Topsector Agrofood

De Agrofood sector is benoemd tot één van de negen topsectoren in de bedrijfslevenbrief van dit kabinet. Dit zijn sectoren waarin Nederland wereldwijd sterk is. Voor iedere topsector is een strategische agenda opgesteld door een topteam. Het topteam Agrofood heeft in juni 2011 advies uitgebracht aan de minister van EL&I. Deze bevat een strategische agenda voor een duurzame en concurrerende agrosector. Binnenkort zal het kabinet met een reactie komen op dit advies en de adviezen uit de andere topteams.

Het topteam vindt een breed draagvlak van groot belang en heeft een proces georganiseerd om het veld input te laten leveren op de strategische agenda. Ook het samenwerkingsverband Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij is uitgenodigd om hier een bijdrage aan te leveren.

Gezien de sterke uitgangspositie van de Agrofoodsector en het toenemend belang van de sector bij het oplossen van internationale voedselvraagstukken, de vergrijzing en toenemende voedselgerelateerde ziekten wordt ingezet op drie grote kansen voor groei in economische waarde en maatschappelijk belang:

1. Meer met minder: innovaties in duurzame voedselsystemen voor de productie van meer hoogwaardig voedsel met minder gebruik van grondstoffen
2. Hogere toegevoegde waarde: ontwikkeling van nieuwe producten met meer toegevoegde waarde gericht op gezondheid, duurzaamheid, smaak en gemak
3. Internationaal leiderschap; systeemoplossingen op maat voor het internationale voedselvraagstuk voortbouwend op de sterke exportpositie.

Volgens het topteam kan dit proces worden versneld door te investeren in:

- Research en Innovatie: omslag naar meer vraaggestuurde aansturing, ketenbrede inrichting van PPS-initiatieven, R&I toegankelijk voor alle bedrijven;
- Actieve rol van de overheid om de wereldexportpositie te verbeteren: postennetwerk in focuslanden behouden
- Meer instroom van goed opgeleide arbeidskrachten
- Versterking van maatschappelijk draagvlak: pro-actief contact zoeken met de samenleving en verhogen van de transparantie

Bedrijven, kennisinstellingen en de overheid nemen gezamenlijk actie om de ambities van deze agenda te realiseren. Het bereiken van de gestelde ambities is volgens het topteam Agrofood afhankelijk van goedwerkende PPS constructies zoals de Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij. PPS constructies als de TIFN (TI Food and Nutrition), FND (Food & Nutrition Delta) en UDV (Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij) zullen daarvoor moeten worden uitgebreid met onderzoeksthema's aan de agrokant. Het bedrijfsleven vraagt daarbij een actieve rol van de overheid.

2.2 Maatschappelijke dialoog megastallen

Opzet dialoog

Op 11 mei 2011 is de dialoog over megastallen en veehouderij in Nederland gestart op initiatief van de staatssecretaris van EL&I. Deze wordt geleid door Hans Alders. Doel is een constructieve dialoog over de toekomst van de veehouderij in Nederland en de relaties die er zijn tussen schaalvergroting en de verdere verduurzaming van sector en keten. De dialoog is geslaagd als alle relevante relaties tussen schaalgrootte en de aspecten van duurzaamheid op tafel komen en er door alle betrokkenen en belangstellenden doorgepraat is over de consequenties van de keuzes die daarbij te maken zijn. De discussie wordt gevoerd aan de hand van vijf thema's: ondernemen (economische positie en structuur), dier (diergezondheid en dierenwelzijn), mens (volksgezondheid), milieu (inclusief klimaat en energie) en landschap (ruimtelijke inrichting).

Voorafgaand aan de dialoog is in april in opdracht van het ministerie van EL&I een onderzoek uitgevoerd naar de opvattingen van Nederlanders over megastallen (Opvattingen over megastallen, Verhue e.a. 2011). De resultaten van dit publieksonderzoek worden betrokken in de dialoog.

Naast een internetdialoog zijn vijf burgerpanels en een dialoogprogramma ingezet. Aan de burgerpanels is gevraagd een advies uit te brengen over schaalvergroting in relatie tot de door het panel gewenste toekomst van de veehouderij in Nederland. Elk panel krijgt daarbij eigen accenten in de opdracht mee. Op die manier kan er in de adviezen voldoende aandacht zijn voor de problematiek in verschillende delen van Nederland en kunnen panels ook dieper ingaan op de verschillen tussen bijvoorbeeld de melkveehouderij en de kippen- en varkenshouderij. Het dialoogprogramma is georganiseerd voor vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties, bedrijfsleven en wetenschap.

Het eindrapport zal in september worden aangeboden aan de staatssecretaris van EL&I. Deze zal het rapport meenemen in zijn visie op de schaalgrootte in de veehouderij in relatie tot de mogelijkheden om verder te verduurzamen die in oktober zal uitkomen.

Bijdrage samenwerkingsverband uitvoeringsagenda aan de maatschappelijke dialoog

De partijen van het samenwerkingsverband nemen deel aan de dialoog vanuit hun eigen positie en belangen, zodat ze de discussie scherp kunnen voeren. Verschillende bestuurders hebben deelgenomen aan een voorbereidend dinergesprek waar de dringende oproep is gedaan om de discussie te verbreden van grootte van de locatie naar de integrale verduurzaming van de veehouderij. Ook doen de partijen mee aan de internetdiscussie en aan het dialoogprogramma. De regiegroep heeft het initiatief genomen voor een kennismakingsgesprek met Alders om het samenwerkingsverband voor te stellen en onze ervaringen met het proces van verduurzaming aan te geven. Na afloop van de dialoog willen de partijen als samenwerkingsverband bekijken welke aanknopingspunten de resultaten bieden voor de speerpunten van de uitvoeringsagenda.

2.3 Monitor Integraal Duurzame Stallen

Met de monitor Integraal Duurzame Stallen wordt jaarlijks gemeten hoeveel integraal duurzame stallen er zijn gerealiseerd. Voor de Uitvoeringsagenda is dat van belang gezien de uitdaging om het aantal van deze stallen aanzienlijk te vergroten en waar mogelijk dit proces te versnellen (zie speerpunt 1 Systeeminnovaties, 5% integraal duurzame stallen in 2011).

De doelstelling van 5% integraal duurzame stallen in 2011 is op de peildatum van 1 januari 2011 gerealiseerd voor pluimvee (8,6%) en voor varkens (5,1%). Voor de melkveehouderij is met 2,3% integraal duurzame stallen dit percentage nog niet gehaald. Het aantal in aanbouw zijnde integraal duurzame stallen bedraagt op peildatum 1 januari 2011, net als in 2010, 1,3% van het totaal aantal stallen. Wanneer deze stallen allemaal worden gerealiseerd, zal het aandeel integraal duurzame stallen 4,7% bedragen. Hiermee wordt de doelstelling van 5% integraal duurzame stallen in 2011 bijna behaald. Dit is te verklaren door de melkveehouderij die met 2,9% enigszins achterblijft bij de varkenshouderij (7,5%) en de pluimveehouderij (12,7%).

Tabel 0 Aandeel integraal duurzame stallen per 1 januari 2011

	Pluimvee	Varkens	Rundvee	Totaal
Totaal aantal stallen	5438	22093	62432	88358
Totaal aantal gerealiseerde <i>integraal duurzame</i> stallen	468	1124	1441	3032
Procentueel	8,6%	5,1%	2,3%	3,4%
Totaal in voorbereiding zijnde stallen	220	533	400	1153
Totaal aantal <i>integraal duurzame</i> stallen inclusief in voorbereiding	688	1657	1841	4185
Procentueel	12,7%	7,5%	2,9%	4,7%

(Bron: WUR Livestock Research rapport 458 Monitoring integraal duurzame stallen, peildatum 1 januari 2011)

2.4 Staat van het Dier 2

Met de monitor Staat van het Dier 2 (april 2011) en de derde voortgangsrapportage over de Nota Dierenwelzijn en de Nationale Agenda Diergezondheid (mei 2011) is in beeld gebracht hoe het staat met de vorderingen rond dierenwelzijn en diergezondheid in Nederland. Voor de Uitvoeringsagenda is het belangrijk om de aanpak van speerpunt 2 Welzijn en Gezondheid van dieren in te vullen en te toetsen. Beide nota's worden de komende tijd geactualiseerd en zullen worden omgevormd tot één Nota Dierbeleid.

De Staat van het Dier 2 toont aan dat er bij burgers en ondernemers sprake is van toegenomen bewustzijn over dierenwelzijn en hun eigen rol daarin. Consumenten wegen dierenwelzijn mee in hun aankoopbeslissingen en veehouders nemen meer bovenwettelijke maatregelen. Ook worden diverse acties ondernomen om het aantal ingrepen bij dieren in de veehouderij terug te dringen. Daar tegenover staat dat het (grensoverschrijdend) transport in 2009 is toegenomen en dat er minder koeien in de wei staan. Een van de conclusies in het rapport is dat het werken aan verbeteringen vraagt om een leer- en ontwikkeltraject van de veehouder en zijn omgeving. Hierbij dient ook oog te zijn voor de investeringsritmes bij ondernemers en bedrijven.

Met de Uitvoeringsagenda wordt ingezet op een in alle opzichten duurzame veehouderij waarin dieren hun natuurlijk gedrag kunnen vertonen. De stappen die het samenwerkingsverband hiervoor zet sluiten goed aan bij de in het rapport genoemde knelpunten en ontwikkelingen. Dit toont aan dat de relevantie van de speerpunten binnen de Uitvoeringsagenda onverminderd hoog is.

2.5 Doorwerking verduurzaming veehouderij op provinciaal niveau

Ook op provinciaal niveau werken de partijen in wisselende samenstelling samen om de verduurzaming van de veehouderij gestalte te geven. Provincie Limburg heeft bijvoorbeeld in 2010 met LLTB met de zogeheten Verklaring van Roermond, Innovatieagenda duurzame veehouderij Limburg, een plan van aanpak vastgesteld om te komen tot een duurzame veehouderij. Hierbij zijn afspraken gemaakt tussen provincie, LLTB, GGD en gemeenten over de inzet van menskracht en financiën die partijen inzetten om de geformuleerde ambities te realiseren. Provincie Noord-Holland wil duurzaamheid versterken via een Agriboard. Ondernemers, onderzoek, overheid en onderwijs werken hierin met elkaar samen. Concrete projecten voor de dierhouderij zullen in 2011/2012 gaan lopen, met daarbij aandacht voor energiebesparing, het gebruik van reststromen en het terugdringen van de uitstoot van fijn stof en ammoniak.

Dit soort provinciale initiatieven biedt in aanvulling op de landelijke aanpak van de Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij extra impulsen aan de regionale netwerken die onmisbaar zijn voor een slagvaardige aanpak van de transitie van de landbouw. Naar verwachting zullen ook andere provincies in het komende jaar op vergelijkbare wijze hun rol en de samenwerking met relevante partners nader concretiseren.

3 Visie, aanpak en werkwijze

3.1 Door beweging ontstaat energie en richting

Visie

We constateren dat de wil om te verduurzamen breed gedeeld wordt. Samen één gemeenschappelijk beeld ontwikkelen hoe een duurzame veehouderij er anno 2023 uit zou moeten zien, zou ideaal zijn als richtsnoer voor individuele ondernemers en ketenpartijen voor het doen van investeringen en inrichting van hun bedrijfsvoering. Het is echter niet eenvoudig om voor een moment zo ver in de toekomst precies aan te geven hoe een duurzame veehouderij er uiteindelijk uit moet zien. De pogingen daartoe vormen eerder een obstakel om in actie te komen. De vraag is dan ook of dat wel zo effectief is. Verduurzamen is een werkwoord. Het betekent: stappen maken, lef hebben, innoveren, aandacht vasthouden en samenwerken. Drie aspecten zijn daarbij van belang: beweging, energie en richting.

We gaan uit van de filosofie dat beweging nodig is om energie en richting te laten ontstaan. Het samenwerkingsverband draait hiervoor geen projecten maar sluit maximaal aan op initiatieven die in het veld ondernomen worden. Onze focus ligt op het -waar nodig- creëren of stimuleren van beweging en het organiseren van richting in die beweging. Dit doen we niet aan de hand van een vaststaand eindbeeld maar door het benoemen van tussenstappen richting een in alle opzichten duurzame veehouderij.

Aanpak

Startpunt voor onze aanpak zijn de 6 eerder afgesproken speerpunten als focus voor verduurzaming en de opgaven die we daarbij geformuleerd hebben. Door de eerder benoemde opgaven te confronteren met principes en uitgangspunten van de deelnemers in het samenwerkingsverband zijn we erin geslaagd om deze door te vertalen in ambities voor 2015. Ambities met durf, als 'statement' die trekkracht en beweging kunnen losmaken. De principes die we delen zijn leidend bij de stappen die we zetten zoals de balans tussen People, Planet, Profit of de ketenaanpak. Daarbij hoort ook dat we voortdurend communiceren over wat er allemaal gaande is en de dialoog daarover aangaan met elkaar en met de maatschappij.

De ambities die we benoemd hebben voor 2015 gelden niet als afrekenbare doelen maar als inspanningsverplichting voor het samenwerkingsverband. Vanuit de filosofie dat door beweging energie en richting ontstaat, moet er in deze ambities ruimte bestaan voor voortschrijdend inzicht.

Na het benoemen van deze ambities is nagegaan of verbinding kon worden gelegd met lopende acties of dat hiervoor nieuwe acties moesten worden opgestart. Het overzicht van ambities en acties is bijeengebracht in zogenaamde 'routeplannen' per speerpunt. Elk jaar kunnen deze worden bijgesteld naar gelang de resultaten die geboekt worden. De routeplannen kunnen zo worden gezien als een doorvertaling van de aanvankelijke uitdagingen voor 2023 in een voortrollend, dynamisch actieplan.

Werkwijze

Elk routeplan wordt getrokken door 1 of meer partijen uit het samenwerkingsverband. Als het samenwerkingsverband constateert dat er op bepaalde onderwerpen actie nodig is, nemen we zelf het initiatief om te zorgen dat deze acties worden opgestart en opgepakt door de diverse betrokken partijen. Dat kunnen ook andere partijen zijn die niet direct betrokken zijn bij het samenwerkingsverband.

Als een deelnemer in ons samenwerkingsverband 'trekker' is van een bepaalde actie kan dit dus betekenen dat deze opdrachtgever is van een project maar ook dat deze organisatie aanspreekpunt is voor acties die plaatsvinden in andere netwerkverbanden. Deze partij rapporteert over de voortgang in het maandelijkse overleg van de regiegroep. Dit biedt andere partijen de mogelijkheid om te 'spiegelen' of hier een bijdrage aan te leveren. Als hierbij knelpunten gesignaleerd worden, nemen we het initiatief om partijen bij elkaar te brengen en hen te laten uitzoeken waar ruimte zit en doorbraken te realiseren zijn.

3.2 Communicatie is middel voor verduurzaming

De rol van het samenwerkingsverband is om het proces van verduurzaming te versnellen, doorbraken te realiseren door kansen te benutten en om belemmeringen waar mogelijk weg te nemen. Alle partijen

wenden daarbij ieder vanuit eigen kracht en positie hun invloed aan om het verschil te maken. Het samenwerkingsverband faciliteert op die manier duurzame innovatie in de agrofoodsector.

Dat is alleen te realiseren als ondernemers, bedrijven en partijen in het veld bekend zijn met de ambities en het samenwerkingsverband weten te vinden. Zichtbaarheid van en bekendheid met de Uitvoeringsagenda en het samenwerkingsverband is daarvoor een vereiste. Daarom is door de regiegroep het initiatief genomen voor het ontwikkelen van een aantal communicatieactiviteiten waarbij het samenwerkingsverband Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij voor het voetlicht wordt gebracht. Daarnaast zijn een aantal communicatiemiddelen ontwikkeld die deze activiteiten ondersteunen.

Uitreiking SBIR 2^e fase en presentatie samenwerkingsverband

In het kader van de SBIR Integraal Duurzame Stal- en Houderijsystemen is op 11 april door de Staatssecretaris een bijdrage uitgereikt aan drie innovatieve ondernemers, Host BV, Klaverhof en Iver Plus BV. Na het haalbaarheidsonderzoek uit de 1^e fase worden deze 3 bedrijven met de bijdrage ondersteund in het onderzoeks- en ontwikkeltraject voor de 2^e fase (implementatie in de praktijk). Het samenwerkingsverband heeft deze gelegenheid aangegrepen om zich voor te stellen aan de buitenwereld en tegelijk een informatieve website te lanceren.

De ontwikkeling van nieuwe stal- en houderijsystemen die inspelen op maatschappelijke eisen van dierenwelzijn, milieu en landschappelijke inpassing zijn een belangrijk onderdeel van de uitvoeringsagenda. Als partijen willen we helpen om concepten als deze innovatieve stallen breder toegepast te krijgen. Door samenwerking te zoeken is meerwaarde te creëren. Dat start met dit soort initiatieven breed in de keten onder de aandacht te brengen en met elkaar in actie te komen voor verdere ontwikkeling en toepassing.

Website en flyer

Er is een flyer ontwikkeld met de kernboodschap van de uitvoeringsagenda, de samenwerkende partijen en onze aanpak met voorbeelden van de geformuleerde ambities en gezamenlijke activiteiten die sinds begin 2011 zijn gestart.

Deze flyer en uitgebreide informatie is te vinden op de website die ook op 11 april is gelanceerd:

www.uitvoeringsagendaduurzameveehouderij.nl

Op de website is informatie te vinden over de Uitvoeringsagenda, het samenwerkingsverband, de speerpunten, ambities en activiteiten en directe links naar deelnemende partijen en relevante projecten.

Regionale praktijkmiddagen – ‘Toeren langs duurzame boeren’

We hebben de eerste stappen gezet om op provinciaal niveau verduurzaming van de veehouderij onder de aandacht te brengen van Provinciale Statenleden en eventuele andere politici en bestuurders. Doel is om de zichtbaarheid te vergroten van het werk van de verschillende partijen in het samenwerkingsverband door een aantal voorbeelden te laten zien in de praktijk. In verband met het regionale karakter is het idee om vier praktijkmiddagen te organiseren, verspreid over het land. Planning is om deze in het najaar te laten plaatsvinden.

3.3 Verbinding met onderzoek en onderwijs

Het samenwerkingsverband geeft de stappen naar een duurzame veehouderij vorm met onderzoekinstellingen en het groene onderwijs.

Benutten van lessen en ervaringen uit het innovatieonderzoek

Binnen het samenwerkingsverband is de belangrijkste opgave de brede adoptie van innovatie. De ontwikkelingen in het proces van verduurzaming van de veehouderij laten nog steeds zien dat er veel beweging is bij de groep van koplopers en vroege volgers maar dat het oppakken van vernieuwing door de grote groep volgers niet vanzelf gaat. De grote vraag is hoe dit te doorbreken is zodat het proces sneller gaat. Daarvoor zijn gesprekken gevoerd over de Leer- en experimenteerstrategie (LES) van WUR/Livestock research en over het programma Partners voor Ondernemerschap met WUR/LEI. In beide ontwikkelingsgerichte programma's is veel ervaring opgedaan met het werken met ondernemers en bedrijfsleven. Op dit moment wordt verkend hoe de lessen en ervaringen uit deze programma's kunnen worden benut om onze aanpak met de uitvoeringsagenda verder aan te scherpen.

De leer- en experimenteerstrategie (LES) gaat over het zoeken naar een ander perspectief op innoveren voor duurzame ontwikkeling. Duurzame ontwikkeling vraagt om meervoudig optimaliseren op veel zaken tegelijkertijd (integrale aanpak). Dat vergt een heel ander perspectief, anders denken en doen dan gebruikelijk. Deze strategie is erop gericht om meerdere initiatieven voor innovatie tegelijkertijd en in samenhang van elkaar te laten leren. Hierdoor wordt het leerproces versneld en wordt niet steeds opnieuw het wiel uitgevonden. Dit vereist een bepaalde mate van openheid. De omslag ontstaat als niches in betekenis toenemen en de markt drijvende kracht wordt in de toepassing hiervan..

In het programma Partners voor Ondernemerschap is geconstateerd dat er intussen interessante voorbeelden en ontwikkelingen zijn die zich goed kunnen lenen voor brede adoptie (bijvoorbeeld Caring Dairy van CONO, tussensegment varkenshouderij, Rondeelstal) maar dat de vertaling van kennis naar brede toepassing in de praktijk en opschaling nog grotendeels ontbreekt. Om dit te doorbreken is een omslag in het denken nodig: verduurzaming niet als ballast en kostenpost zien maar als economische kans. Dit kan via trajecten van open innovatie en de zogenaamde 'lead users' benadering waarin de ondernemers de spil en trekker van de innovatie zijn. Door de vraag van de ondernemer centraal te zetten op een manier waarbij verduurzaming met profit gepaard gaat. Dit proces vereist een goede samenwerking tussen bedrijfsleven, overheid, maatschappelijke organisaties en kennisinstellingen.

Verbinding met het groene onderwijs via het GKC Programma Dier

De Groene Kenniscoöperatie (GKC) is een samenwerkingsverband van groene onderwijsinstellingen en heeft tot doel om de groene kennisinstellingen samen te laten werken en te innoveren om daarmee adequaat in te spelen op vragen uit de omgeving. Het gaat daarbij om het slim combineren van wensen vanuit bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties en de groene kennisinstellingen zelf. Zoals de Uitvoeringsagenda een veranderagenda is voor de dierlijke keten kan de GKC worden gezien als een veranderagenda voor de groene kennisinstellingen.

Bij het realiseren van de speerpunten als lange termijn ambities uit de Uitvoeringsagenda speelt het groene onderwijs een belangrijke rol. Hier is immers de doelgroep te vinden die in de toekomst in en rond de dierlijke keten actief is. In dit verband is de Uitvoeringsagenda de samenwerking aangegaan met het Programma Dier binnen de GKC.

Doorvertaling in Kennis en Innovatie Agenda Duurzame Veehouderij

De Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij is een agenda met gezamenlijke ambities van overheid, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties. De onderzoeksinstituten maken geen deel uit van dit samenwerkingsverband. Met de Kennis en Innovatie Agenda (KIA) Duurzame Veehouderij wordt deze aansluiting gemaakt. In deze KIA is per speerpunt van de Uitvoeringsagenda benoemd welke kennisopgaven er liggen voor 2012. Hierbij zijn de ambities van de Uitvoeringsagenda leidend geweest.

De KIA Duurzame Veehouderij is opgesteld in samenspraak tussen het ministerie van EL&I, De Productschappen Vee en Vlees, Diervoeder en Zuivel, Biologica, en de groene kennisinstellingen. De thema's en ambities van de Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij zijn daarbij mede leidend geweest. Aandachtspunt voor 2012 is een betere communicatie naar ondernemers en ketenpartijen wat de bevindingen zijn uit het onderzoek. Ook zal met een pilot worden gekeken hoe de vraagsturing verder kan worden versterkt.

4 Voortgang op de speerpunten: routeplannen en acties

4.1 Inleiding

De Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij is gericht op een in alle opzichten duurzame veehouderij in 2023. Het samenwerkingsverband heeft hiervoor in mei 2009 zes speerpunten met een aantal uitdagingen voor 2023 benoemd. Na het opstellen van de eerste voortgangsrapportage in juni 2010 is de regiegroep aan de slag gegaan met het formuleren van tussenstappen voor de periode tot 2015. De ambities die hiervoor benoemd zijn, worden in dit geval opgevat als 'inspanningsverplichting'.

Bij het benoemen van ambities is met drie zaken rekening gehouden:

1. ambities zijn geformuleerd vanuit de maatschappelijke urgentie om stappen te ondernemen richting verduurzaming. De sector en keten zijn zich bewust van deze urgentie en het verkrijgen van een zo breed mogelijk maatschappelijk draagvlak ('license to produce')
2. ambities dienen voldoende uitdagend te zijn om zo te stimuleren dat er beweging ontstaat, een trekkracht de goede richting uit
3. ambities zijn pragmatisch en realistisch: sector en keten moeten er wel mee vooruit kunnen

Vervolgens zijn acties benoemd om deze ambities te realiseren. Dit kunnen nieuwe of bestaande acties zijn. Deze kunnen worden opgepakt in het samenwerkingsverband Uitvoeringsagenda of in andere netwerken. De leden van de regiegroep nemen zelf het initiatief om te zorgen dat nieuwe acties worden opgestart of dat verbinding gelegd wordt met bestaande acties.

De ambities en acties zijn gebundeld in een zogenaamd routeplan per speerpunt of onderdeel ervan. De routeplannen zijn vastgesteld in het bestuurlijk overleg van de Uitvoeringsagenda op 27 januari 2011. Op basis van de resultaten zullen de routeplannen worden geactualiseerd. De routeplannen vormen zo een dynamische, voortschrijdende agenda.

Aandachtspunt is dat de routeplannen van de speerpunten 1 en 2b/2c in samenhang met elkaar zijn uitgewerkt. De reden is dat natuurlijk gedrag en gezonde dieren direct te maken hebben met het houderijsysteem en belangrijke eisen stellen aan systeeminnovaties. In de acties kan dit dan direct integraal worden meegenomen. Ook is voor speerpunt 4d (minimale emissies naar milieu) geen apart routeplan uitgewerkt omdat hier met name op wordt gestuurd met wet- en regelgeving door de overheid.

Leeswijzer:

In dit hoofdstuk worden de in totaal 9 routeplannen beschreven. Ieder routeplan begint met een overzicht in tabelvorm. Vervolgens worden de ambities tot 2015 toegelicht en wordt per ambitie stilgestaan bij de meest relevante acties. Hiervan wordt aangegeven waarom deze actie ingezet is en wat de stand van zaken is.

- Routeplan speerpunt 1: Systeeminnovaties
- Routeplan speerpunt 2a: Im- en export van levende dieren en langeafstandstransporten
- Routeplan speerpunt 2b: Natuurlijk gedrag en ingrepen en
2c: Van dierziektebestrijding naar gezonde dieren
- Routeplan speerpunt 3: Maatschappelijke inpassing
- Routeplan speerpunt 4a: Voer mest Kringloop
- Routeplan speerpunt 4b: Grondstoffen voor diervoeders op duurzame wijze geproduceerd
- Routeplan speerpunt 4c: Klimaat: duurzame energieproductie, reductie van energieverbruik en broeikasgassen.
- Routeplan speerpunt 5: Markt en Ondernemerschap
- Routeplan speerpunt 6: Verantwoord Consumeren

4.2 Speerpunt 1 Systeeminnovaties

In tabel 1 is in de vorm van een schema het routeplan van speerpunt 1 weergegeven. De eerste kolom geeft de uitdagingen richting 2023 aan, de tweede kolom de ambities tot 2015 en de derde kolom de acties die nu met voorrang worden opgepakt in de eerste helft van 2011. De acties van dit routeplan zijn uitgewerkt in nauwe samenhang met de acties van het routeplan voor speerpunt 2, onderdelen b en c (zie par. 4.4.)

Tabel 1 Routeplan speerpunt 1

Uitdagingen richting 2023	Ambities tot 2015	Acties
<p>Integraal duurzame veehouderijsystemen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • 5% integraal duurzame stallen in 2011 en perspectief op grootschalige toepassing daarna • Herontwerp / nieuwe ontwerpen van stal- en houderijsystemen gericht op forse stappen voorwaarts voor dierenwelzijn (natuurlijk gedrag), milieu (minimale emissie), diergezondheid, energieverbruik en landschappelijke inpassing. Voortgang op het totaal moet in evenwicht zijn met de voortgang op individuele aspecten • Verankering van nieuwe concepten door de praktijk 	<p><i>Bewustwording, mind set, sense of urgency</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Vóór 2013 is er bij alle toekomstgerichte ondernemers een 'sense of urgency' voor het investeren in integraal duurzame <u>houderijsystemen</u> (stal, bedrijfsmanagement en fokkerij) 2. Vóór 2013 zijn alle toekomstgerichte ondernemers bekend met de methodiek van de herontwerptrajecten bij het nadenken over investeringen 	<p>A) Organiseren van gesprekken over duurzame houderijsystemen en de perspectieven die dat kan bieden voor de ondernemer. Daarbij wordt ook de omgeving betrokken (stallenbouwers, adviseurs, erfbetreders)</p>
		<p>B) Leertraject 'Het nieuwe veehouden'</p>
		<p>C) Leertrajecten voor diervriendelijk management voor ondernemers en ketenpartijen</p>
		<p>D) Subsidieregelingen integraal duurzame stallen, SBIR, MIA/Vamil, Praktijknetwerken</p>
		<p>E) Evalueren van bestaande regelingen en andere instrumenten (fiscaal, stimulering) op effectiviteit</p>
		<p>F) Gebruik van koplopers als voorbeelden (boegbeeldenproject)</p>
		<p>G) Benutten van netwerken voor uitwisselen van kennis en ervaring</p>
		<p>H) Gezamenlijk formuleren van eisen (randvoorwaarden, richtingen) voor integraal duurzame houderijsystemen (stal, management, rassen)</p>
		<p>I) Innovatieprogramma Varkansen</p>
		<p>J) (Door)ontwikkelen van prototypen van nieuwe stalsystemen</p>
	<p>K) Duurzame Zuivelketen</p>	

4.2.1 Bewustwording, mind set, sense of urgency

Ambities tot 2015:

1. *Vóór 2013 is er bij alle toekomstgerichte ondernemers een 'sense of urgency' voor het investeren in integraal duurzame houderijsystemen (stal, bedrijfsmanagement en fokkerij)*
2. *Vóór 2013 zijn alle toekomstgerichte ondernemers bekend met de methodiek van de herontwerptrajecten bij het nadenken over investeringen*

Met deze twee ambities wordt beoogd om bewustwording bij ondernemers te realiseren dat het onontkoombaar is als er geïnvesteerd moet gaan worden dat dat op een duurzame wijze dient te gebeuren. Dat vergt een andere blik op het systeem van veehouden en een ander handelingsperspectief dan gangbaar is. Ondernemers zijn niet alleen veehouders maar ook stallenbouwers, adviseurs, toeleveranciers en verwerkers.

Toelichting acties:

- **Actie A:** *Organiseren van gesprekken over duurzame houderijsystemen en de perspectieven die dat kan bieden voor de ondernemer. Daarbij wordt ook de omgeving betrokken (stallenbouwers, adviseurs, erfbetreders)*

Verschillende partijen nemen hierin initiatieven. Zo is de Rabobank bezig met het project 'Voer voor Varkenshouders', een discussietraject met varkenshouders over actuele maatschappelijke thema's. In het voorjaar van 2011 zijn hiermee meer dan 500 deelnemers bereikt. Het project loopt nog door tot eind 2011. Ook is een uitgebreide paragraaf over Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen toegevoegd aan de interne branche-informatie. Lokale banken gaan hiermee het gesprek met hun klanten aan en stimuleren zo het draagvlak in de sector voor deze onderwerpen. Accountmanagers worden bekend gemaakt met de voordelen van stallen volgens de criteria van de Maatlat Duurzame Veehouderij. Deze nemen dit vervolgens weer mee in de gesprekken met klanten. Verder zit duurzaamheid standaard in lezingen die regelmatig gehouden worden in het land en komt de Rabobank binnenkort met een update van hun position paper Veehouderij 2011.

Een ander voorbeeld zijn de 100 bijeenkomsten die FrieslandCampina in het najaar van 2010 heeft georganiseerd waarbij ruim 8000 melkveehouders in aanraking zijn gebracht met de activiteiten van de Duurzame Zuivelketen van LTO en NZO. Andere zuivelondernemingen als DOC, Cono en Rouveen hebben vergelijkbare bijeenkomsten gehouden. In het voorjaar van 2011 zijn door FrieslandCampina zo'n 140 themaworkshops georganiseerd waarin melkveehouders actief mee kunnen denken over het integrale duurzaamheidsconcept dat per 1/1/2012 ingepast wordt in het kwaliteitsborgingssysteem. Zoals het voornemen om weidegang de standaard te maken. Of praktische ideeën kunnen opdoen over duurzaamheidsaspecten als energiebesparing of energieproductie op hun eigen bedrijf. Ook gaan melkveehouders bij voorlopers op bezoek om te ervaren en te leren hoe er structureel vanuit bedrijfsniveau gewerkt wordt aan de productie van duurzame energie. FrieslandCampina wil graag dat zo alle leden-melkveehouders doelgericht aan de slag gaan met duurzaamheid en dat de prestaties van alle leden inzichtelijk worden.

- **Actie B:** *Leertraject 'Het Nieuwe Veehouden'*

Met het leertraject 'Het Nieuwe Veehouden' wordt voortgebouwd op herontwerptrajecten als Varkansen, Kracht van Koeien en Houden van Hennen. Om ondernemers en hun adviseurs kennis te laten maken met de methodiek en mogelijkheden van de zogenaamde herontwerptrajecten voor duurzame veehouderijsystemen is op initiatief van LTO en EL&I een project gestart om hiervoor een cursus te ontwikkelen. LTO, Wageningen UR en Syntens hebben een leertraject ontwikkeld dat veehouders en hun adviseurs helpt bij het versneld invoeren van praktische, duurzamere manieren van veehouden. Gezamenlijk ontdekken en ontwikkelen de deelnemers een eigen bedrijfsontwerp met oplossingen die goed zijn voor de ondernemer, zijn/haar dieren, de markt en de omgeving. Deelnemers stellen een plan op hoe ze dit ontwerp concreet gaan realiseren. Het traject is een ondernemersgerichte vertaling van de ontwerp aanpak uit de Wageningen UR projecten 'Houden van Hennen', 'Kracht van Koeien' en 'Varkansen'. Het traject biedt deelnemers kennis en inspiratie van andere ondernemers en adviseurs van binnen en buiten de sector. Dit voorjaar zijn groepen gestart voor melkveehouders, pluimveehouders en varkenshouders. Alle deelnemers nemen deel vanuit een eigen belang, in eigen tijd en op eigen kosten. De resultaten van elk leertraject worden ontsloten voor alle partijen die actief op zoek zijn naar verduurzaming van de veehouderij.

Uiteindelijk is het doel dat LTO zorg draagt voor de uitrol van dit traject na 2011. Het streven is dat het getrokken gaat worden door diverse partners in en om de veehouderij. Ook wordt verbinding gelegd met het onderwijs. Samen met Syntens en LEI wordt gekeken op welke wijze de vragen die uit de trajecten voortkomen een trigger kunnen vormen voor innovatie in de toeleverende industrie. Knelpunten die veehouders tegenkomen worden ingebracht in virtuele communities of live bijeenkomsten van relevante MKB-bedrijven. Deze worden ondersteund en gestimuleerd om waar mogelijk met oplossingen te komen die de innovatieknelpunten helpen wegnemen, en een nieuwe markt creëren voor deze vernieuwende technieken.

- **Actie C:** *Leertrajecten voor diervriendelijk management voor ondernemers en ketenpartijen*

Om diergezondheid te verbeteren en bedrijfsblindheid te doorbreken zijn door Wageningen UR en het Louis Bolk Instituut al diverse trainingen ontwikkeld voor ondernemers en hun adviseurs om signalen te leren herkennen en deze te vertalen naar het bedrijfsmanagement. Voorbeelden zijn de trainingen 'Koesignalen', 'Kipsignalen' en 'Varkenssignalen'. Na een uitgebreide waarneming in de stal (zien, horen, voelen) wordt gekeken naar de succesfactoren en naar knelpunten en verbeterpunten. De eisen die het dier stelt aan stal, voeding en verzorging staan daarbij centraal (aspecten als voer, water, licht, lucht, rust en ruimte). Deze trainingen worden actiever onder de aandacht gebracht.

Een ander voorbeeld is het project 'Grip op Klauwen' dat LTO samen met andere partijen najaar 2010 is gestart. In dit project wordt verder gegaan met de aanpak van been- en klauwgezondheid op melkveebedrijven. Bestaande en nieuwe kennis, tools en ervaring worden praktijkgericht ingezet met als doel winst voor zowel de ondernemer (financieel en arbeidsvreugde) als voor de koe (dierenwelzijn). Er wordt een protocol opgezet voor een programma rond scholing van erfbetreders. Deze doen zo meer kennis op om ondernemers te ondersteunen bij de aanpak van been- en klauwproblemen. Gestart wordt met een pilotgroep van 50 melkveehouders die twee jaar intensief begeleid worden. Ondernemers stellen samen met hun dierenarts, voerleverancier en klauwbekapper een behandelplan op. Hierin staan zowel curatieve als preventieve elementen centraal. De voortgang van de klauwgezondheid van deze pilotgroep wordt gemonitord via Digiklauw. De ervaringen uit deze pilotgroep zullen breed gecommuniceerd worden. Daarnaast wordt er een praktijkgids ontwikkeld voor ondernemers en worden er demodagen georganiseerd.

4.2.2 Extra stimulans om duurzaam te investeren

Ambitie tot 2015:

3. *Vanaf 2015 zijn alle nieuw te bouwen stallen / houderijsystemen integraal duurzaam*

Vanaf 2015 moet het vanzelfsprekend zijn ('license to produce') dat stallen die nieuw gebouwd gaan worden op basis van een zoveel mogelijk integraal duurzaam concept worden gebouwd. Om dat mogelijk te maken wordt gezocht naar extra stimulansen om duurzaam te investeren.

Toelichting acties:

- **Actie D:** *Subsidieregelingen integraal duurzame stallen, SBIR, MIA/Vamil, Praktijknetwerken*

Vanuit de overheid zijn verschillende subsidieregelingen opengesteld om duurzame investeringen te ondersteunen:

- De investeringsregeling duurzame stallen is zowel onder artikel 68 van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) opengesteld als de Regeling LNV Subsidies (RLS). Voorstel is om binnen het GLB meer ruimte te creëren voor deze investeringsregeling door een groter budget toe te kennen. Naast dierenwelzijn is er meer aandacht voor ammoniak in de ranking.
- De regeling Praktijknetwerken is in 2010 voor het eerst voor alle landbouwsectoren open geweest. Daarnaast is er voor het eerst gewerkt met grote en kleine netwerken. Voorbeelden van praktijknetwerken zijn te vinden op www.verantwoordeveehouderij.nl
- Voor de MIA/Vamil regeling is de Maatlat Duurzame Veehouderij geactualiseerd en uitgebreid met de criteria fijn stof en bedrijf & omgeving. Daarnaast zijn er maatlaten voor kalkoenen en eenden opgesteld en gekoppeld aan de MIA/Vamil regeling. Later dit jaar volgt nog een toevoeging voor konijnen.

- In de SBIR Integraal Duurzame Stal- en Houderijsystemen zijn in de eerste fase door 11 bedrijven of consortia haalbaarheidsstudies uitgevoerd. Hieruit zijn drie bedrijven geselecteerd die met een forse bijdrage worden ondersteund in het onderzoek- en ontwikkeltraject voor de 2^e fase (implementatie in de praktijk). Een tweede ronde van deze SBIR is in voorbereiding waarbij een accent zal liggen op het bedrijf en de inpassing in de omgeving. Het voornemen is deze rond de zomer van 2011 open te stellen.

Voor deze regelingen is veel belangstelling geweest vooral vanuit de melkveehouderij, meer dan met het toegekende budget kon worden gehonoreerd. Partijen zijn hier goed van op de hoogte en verspreiden hierover actief informatie. De Rabobank gebruikt dit bijvoorbeeld als input voor gesprekken met ondernemers. Zodra er nieuwe inschrijvingen mogelijk zijn worden deze via intranet verspreid. Duurzaam bouwen is integraal onderwerp binnen financieringsproces. Aandacht hiervoor via interne branche-informatie.

- **Actie E:** *Evalueren van bestaande regelingen en andere instrumenten (fiscaal, stimulering) op effectiviteit*

Gezien de niet geringe opgave van deze ambitie wordt gekeken waar in de bestaande instrumenten en regelingen de effectiviteit kan worden verhoogd en waar verbeteringen mogelijk zijn. Het accent ligt hierbij op de vraag hoe het proces van verduurzaming kan worden versneld. Zo wordt bouwen met MDV certificaat door partijen actief gestimuleerd.

Een eerste start is een stage opdracht vanuit EL&I waarin met de partners in de uitvoeringsagenda bekeken wordt welke instrumenten en methodieken een bijdrage leveren om de ambitie te realiseren. Hierbij gaat het niet alleen om overheidsinstrumenten maar ook om eigen instrumenten van partijen. Daarbij ligt de focus op de vraag hoe vernieuwende concepten zich van de groep van early innovators kunnen verspreiden naar de grote groep van volgers.

4.2.3 Inspiratie, kennisuitwisseling en onderwijs

Inspiratie, kennisuitwisseling en onderwijs zijn onmisbaar om de noodzakelijke stappen te zetten op weg naar de realisatie van alle genoemde ambities. Zonder enthousiaste voorlopers die anderen kunnen inspireren en hun kennis willen delen komt het proces van de brede uitrol in de praktijk niet van de grond. Daarnaast is het laten zien van goede voorbeelden essentieel om het contact met de samenleving te verbeteren en topprioriteit voor het behoud van maatschappelijke legitimatie.

- **Actie F:** *Gebruik van koplopers als voorbeelden (ondersteuningsprogramma boegbeelden)*

Het samenwerkingsverband is voornemens een ondersteuningsprogramma boegbeelden op te zetten, hiervoor zijn de afgelopen maanden diverse gesprekken gevoerd in het veld. De ambitie met dit ondersteuningsprogramma is dat een grote groep toekomstgerichte veehouders en ketenpartijen (early adopters/early majority) stappen zet naar een duurzame veehouderij. Het ondersteuningsprogramma boegbeelden prikkelt hen om deze stappen te zetten en helpt ze om -naar eigen inzicht- gebruik te maken van de ervaringen die andere veehouders en ketenpartijen al hebben opgedaan bij het vernieuwen van hun bedrijfsvoering (innovators/early adopters). Met een ondersteuningsprogramma boegbeelden willen we gebruikmaken van bestaande ondernemersnetwerken, duurzaamheidsprojecten en organisaties. De periode 2011-2012 geldt hierbij als een ontwikkeljaar.

- **Actie G:** *Benutten van netwerken voor uitwisselen van kennis en ervaring*

Om bestaande netwerken beter te benutten hebben LTO Noord en LLTB het initiatief genomen voor het opzetten van een kennisverspreidingsinfrastructuur (verbinden van Agriconnect, VarkensNET, Melkveeacademie, Pluimveenet (i.o.)). Doel daarvan is om op een eigentijdse wijze ondernemersnetwerken te ondersteunen.

VarkensNET werkt intussen aan een programma "Samenwerking voor een duurzame Varkenshouderij" voor de periode 2010-2012. Het gaat hierbij om leeractiviteiten, mentoren (vraagbaak), netwerken (open en besloten kamers), (virtueel) bedrijfsbezoek en kennisverspreiding gebaseerd op de zes speerpunten van de Uitvoeringsagenda. VarkensNET zet in dit programma haar concepten en producten actief in om uitvoering te geven aan de speerpunten.

Met inzet van interactieve werkvormen en de nieuwste technieken en methodieken om het delen van kennis en ervaring te faciliteren ondersteunt VarkensNET varkenshouders in hun bedrijfsvoering. Het bij elkaar brengen van ondernemers (en erfbetreders) met gelijke vragen en interesses staat centraal. VarkensNET is in de aanpak een schakel tussen praktijk, bedrijfsleven, onderzoek en onderwijs. Hierdoor ontstaan nieuwe, verrassende ontmoetingen en vormen zo een goede voedingsbodem voor innovaties en samenwerking.

4.2.4 Ontwikkeling en innovatie

Verduurzaming is een dynamisch, zich voortdurend ontwikkelend proces. Met elke nieuwe innovatie wordt weer een volgende stap gezet op weg naar echt integrale duurzaamheid en is er steeds meer mogelijk. Zo komt de lat voor een basisniveau aan duurzaamheid steeds hoger te liggen in de loop van de tijd. Om deze voortdurende ontwikkeling en innovatie te stimuleren en te ondersteunen zijn een aantal acties ingezet die alle ambities van dit routeplan ondersteunen

- **Actie H:** *Gezamenlijk formuleren van eisen (randvoorwaarden, richtingen) voor integraal duurzame houderijsystemen (stal, management, rassen)*

Een integraal duurzame stal of houderijsysteem van 2011 ziet er anders uit dan een integraal duurzame stal of houderijsysteem in 2023. Met de voortschrijdende ontwikkeling en innovatie is er steeds meer mogelijk en vindt het begrip integrale duurzaamheid steeds meer invulling. Dat betekent dus ook dat de definitie van dat begrip aan verandering onderhevig is. LTO is vanuit de Uitvoeringsagenda gestart om samen met andere partijen deze definitie voor de opgave van de komende jaren te herijken. Een eerste discussie is gevoerd binnen de Stichting Milieukeur. Samen met Wageningen UR wordt een bredere bijeenkomst voorbereid. Input voor de discussie komt ook uit het traject 'Het Nieuwe Veehouden' en uit het project 'Mijn Duurzaamheid' (zie speerpunt 5)

- **Actie I:** *Innovatieprogramma Varkansen*

Op initiatief van LTO en Dierenbescherming is per 1 april het Innovatieprogramma Varkansen gestart. Hierin wordt samen met ZLTO, EL&I en Wageningen UR gewerkt aan het vervolg op het herontwerptraject 'Varkansen'. Het heeft, na een go/no go besluit begin 2012, een looptijd van drie jaar. Het Innovatieprogramma heeft als doel ervoor te zorgen dat de toekomstbeelden, eindontwerpen en de kerningrepen (oplossen van systeemfouten en perverse koppelingen) van Varkansen zichtbare ankerpunten krijgen in de praktijk. Het streven is te komen tot een samenhangend programma van bestaande en nieuwe praktijkexperimenten en een portfolio van aansprekende 'varkensstallen van de toekomst'. De implementatie en uitrol in de praktijk van Comfort Class maakt ook onderdeel uit van het programma.

Voor een integraal duurzame varkenshouderij zijn vier denkomslagen van belang:

- Het varken de ruimte geven om zelf zijn natuurlijke behoefte te vervullen;
- Het varken benutten als kringloopdier (benutten van reststromen);
- Oogsten van mineralen en energie als tweede hoofdproduct naast vlees;
- Verbinding leggen tussen varken, varkensbedrijf en lokale omgeving.

Als tussendoel voor 2012 moet het programma een aantoonbare bijdrage geleverd hebben aan meerdere innovaties in integraal duurzame stal- en houderijsystemen in de varkenshouderij. Daarvoor loopt op alle vier de denkomslagen tenminste één praktijkproject met betrokkenheid van vooroplopende ondernemers en relevante ketenpartijen, zijn er minimaal 5 grensverleggende praktijkconcepten van 'Varkensstallen van de toekomst' ontworpen, zijn minimaal 3 grensverleggende concepten vertaald in concrete plannen en pilots voor praktijkexperimenten en zijn minimaal 5 nieuwe netwerken actief van innovatieve ondernemers uit de primaire sector, toeleverende industrie en verwerkende industrie, kennisinstellingen en regionale overheden met 'Varkensstallen van de toekomst'. Gestart wordt met het inventariseren van praktijkprojecten, concepten, pilots, experimenten en netwerken van ondernemers en het opstellen van een portfolio van 'Varkensstallen van de toekomst'. Communicatie vindt plaats via www.innovatievarkensvleesketen.nl.

Mede geïnspireerd door het Innovatieproject Varkansen werkt CAH Dronten (onderdeel van de Aeresgroep) aan een systeeminnovatie voor haar varkens- en pluimveebedrijf. Dit wordt voor een deel vormgegeven in een 'Varkens- en Pluimveebos'. Een systeem waarin de dieren in een natuurlijke omgeving worden gehuisvest en waar studenten meehelpen met het ontwerpen van deze systeeminnovatie, het exploiteren, demonstreren en er praktijkgericht onderzoek verrichten.

- **Actie J:** (Door)ontwikkeling van prototypen van nieuwe stalssystemen

Het Varkens Innovatie Centrum (VIC)-Sterksel is het landelijk onderzoekscentrum voor de moderne, innovatieve en duurzame varkenshouderij. Hier wordt ontwikkelingsgericht onderzoek uitgevoerd naar (deel)systemen van nieuwe duurzame stal- en houderijsystemen. Dit onderzoek wordt uitgevoerd in nauwe samenwerking met netwerken van varkenshouders en toeleverende bedrijven (stallenbouwers, stalinrichters etc.) Het onderzoek betreft in 2011 het meegroeihuis, de toiletstal en nieuwe stalontwerpen voor kraamzeugen. De focus van VIC-Sterksel ligt op co-innovatie met het (internationaal georiënteerde) bedrijfsleven en varkenshouders van aspecten van bedrijfssystemen, bedrijfsvoering en ondernemerschap in de primaire varkenshouderij. In het proces van co-innovatie worden verbindingen gelegd met fundamenteel onderzoek van Wageningen UR. Via de kennisnetwerken van Wageningen UR wordt ook kennis ingebracht van andere (inter)nationale kennisinstellingen, ook buiten de landbouw (o.a. TU's). Vanwege de structurele relaties met het bedrijfsleven is VIC-Sterksel als innovatiecentrum een interessante leeromgeving voor studenten en professionals. In samenwerking met het groene onderwijs (GKC) zijn initiatieven genomen voor onderwijsprogramma's voor MBO- en HBO-studenten, waarin het bedrijfsleven participeert. Ook worden studenten van de HAS Den Bosch, CAH Dronten en WU als onderdeel van hun leertraject betrokken bij co-innovatietrajecten en de validatie van innovaties van commerciële bedrijven.

Vergelijkbaar met VIC-Sterksel is de Dairy Campus, een internationaal kennisinstituut voor de melkveehouderij in Goutum bij Leeuwarden dat in februari 2011 van start is gegaan. Initiatiefnemers zijn de provincie Friesland, gemeente Leeuwarden, Wageningen UR en Van Hall Larenstein. Doelstelling van de campus is het realiseren van vernieuwende en toekomstbestendige oplossingen voor een duurzame zuivelsector. De Dairy Campus moet een nationaal onderzoekscentrum worden voor de melkveehouderij met een internationale uitstraling. Daarnaast moet het de ontmoetingsplek tussen wetenschap en praktijk worden. Een plek waarbij onderzoekers, studenten, docenten en veehouders samen met (inter)nationale stakeholders gezamenlijk werken aan een duurzame zuivelsector.

Een derde initiatief is de ontwikkeling van het Kenniscentrum Dier- en Veehouderij, een samenwerking tussen Praktijk-, Onderzoeks- en Leerbedrijf Dronten, KTC De Marke en Veenweide Innovatiecentrum Zegveld. Centraal in de (internationale) samenwerking staan systeeminnovaties in de veehouderij en bedrijfsintegraal mineralenmanagement (Koeien & Kansen, Dairy man). Hierbij staan grondspecifieke innovaties centraal voor klei, zand en veen. Studenten van CAH Dronten in samenwerking met het Groenhorstcollege voeren op deze bedrijven praktijkgericht onderzoek uit en worden gecoacht door een wetenschapper. Daarnaast wordt dit ondersteund door de ontwikkelingen van de Organic Food Campus.

- **Actie K:** Duurzame Zuivelketen

Het initiatief Duurzame Zuivelketen van NZO/LTO werkt programmatisch aan verduurzaming binnen deze sector. Hierbinnen staan vier thema's centraal: klimaat & energie, diergezondheid & dierenwelzijn, weidegang en biodiversiteit & milieu. Dit heeft bijgedragen aan een halvering van de ammoniakuitstoot (sinds 1990), goed functionerende beheersingsprogramma's voor dierziekten zoals paratuberculose en salmonella, en sluitende kwaliteitssystemen voor onder meer de melkwaliteit en de diergezondheid. Op dit moment wordt geëxperimenteerd met nieuwe houderijsystemen en ook met instrumenten zoals Continue Welzijnswijzer en Koe-Kompas.

4.3 Speerpunt 2 Welzijn en Gezondheid van dieren

a. im- en export van levende dieren en lange afstandstransporten

In tabel 2 is in de vorm van een schema het routeplan van speerpunt 2a weergegeven. De eerste kolom geeft de uitdagingen richting 2023, de tweede kolom de ambities tot 2015 en in de derde kolom de acties die nu met voorrang worden opgepakt in de eerste helft van 2011.

Tabel 2a Routeplan speerpunt 2 Welzijn en gezondheid van dieren, onderdeel a

Uitdagingen richting 2023	Ambities tot 2015	Acties
<ul style="list-style-type: none"> • Slachtdieren worden dicht bij de productielocatie geslacht onder voorwaarde dat de marktwerking geborgd blijft • Kwalitatief verantwoord transport: het transport vindt plaats conform een gewaarborgd kwaliteitssysteem • Kansen benutten in nabije markten (export biggen, import nuchtere kalveren) • In 2023 is het aantal transporten en het aantal transportkilometers in een dierenleven minimaal 	<p><u>Slachtdieren:</u> Ontwikkelen kwaliteitssysteem 'Eén Huis dat staat'.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. In 2012 zijn alle partijen het eens over de regels voor transport binnen het kwaliteitssysteem 2. In 2015 werken alle transporteurs volgens het kwaliteitssysteem voor transport. Voor varkens en kalveren werken alle transporteurs in 2013 al volgens het kwaliteitssysteem. 	<p><i>NB. Deze ambities zijn gericht op het voldoen aan de wettelijke norm. De uitvoeringsagenda richt hier geen eigen acties op. Wel op de onderstaande ambities 3-9 waarbij de acties vooral gericht zijn op de voorlopers</i></p>
	<p><u>Kwaliteit verhogen:</u></p> <ol style="list-style-type: none"> 3. In 2013 zijn er 5 concepten voor diertransport waarin centraal staat dat dieren gezond en fit op de plaats van bestemming komen (dierenwelzijn) en ook oog is voor minimale veterinaire risico's, minimaal energieverbruik en goede maatschappelijke acceptatie. 4. In 2014 zijn kwaliteitseisen vastgesteld voor integraal duurzaam transport (inclusief keten, laden en lossen) per diersoort die opgenomen worden in het kwaliteitssysteem 5. In 2018 werken alle transporteurs integraal duurzaam volgens het verbeterde kwaliteitssysteem 	<p>A) Ontwikkelen van 5 voorbeelden van integraal duurzame concepten voor transport (inclusief de keten)</p> <p>B) Verkennen van mogelijkheden voor een beloningssysteem voor hogere kwaliteit van transport</p>
	<p><u>Gebruiksdieren:</u> <i>Benutten van kansen in nabije markten</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 6. In 2013 zijn 2 of meer haalbare strategieën onderzocht en uitgewerkt waardoor een groter gedeelte van de gebruiksdieren in de eigen regio (straal 500 km) kan worden afgezet 7. In 2015 is alle transport verder dan 500 km comfort class transport 	<p>C) Onderzoek van 2 of meer concepten om groter gedeelte van biggen in de eigen regio af te mesten (o.a. gesloten bedrijven, fosfaatproblematiek) in samenwerking met stakeholders</p>

4.3.1 Slachtdieren: ontwikkelen kwaliteitssysteem 'Eén Huis dat staat'

Ambities tot 2015:

1. *In 2012 zijn alle partijen het eens over de regels voor transport binnen het kwaliteitssysteem*
2. *In 2015 werken alle transporteurs volgens het kwaliteitssysteem voor transport. Voor varkens en kalveren werken alle transporteurs in 2013 al volgens het kwaliteitssysteem.*

NB. Deze ambities zijn gericht op het voldoen aan de wettelijke norm. De Uitvoeringsagenda richt hier geen eigen acties op. Wel op de onderstaande ambities 3-9 waarbij de acties vooral gericht zijn op de voorlopers.

Per 1 januari 2011 is de kwaliteitsregeling voor transport QLL (Quality system Livestock Logistics) van start gegaan. Deze nieuwe kwaliteitsregeling omvat de voorschriften voor het transport en het verzamelen van landbouwhuisdieren gericht op dierenwelzijn en preventie van dierziekteverspreiding. Er is nu één landelijk ketenomvattend kwaliteitssysteem gerealiseerd. Het voordeel van dit ketenbreedsysteem is dat hierbij alle ketenpartijen betrokken zijn en dat er aansluiting kan gaan plaatsvinden met andere kwaliteitssystemen. Zo wordt QLL nu geïntegreerd in de bestaande IKB systemen. Vanaf 1 juli mag vanuit de IKB systemen Varken en Kalf alleen nog maar getransporteerd worden door QLL gecertificeerde bedrijven. Ook (export) verzamelplaatsen zullen QLL gecertificeerd moeten zijn om aan de IKB eisen te voldoen.

4.3.2 Kwaliteit verhogen

Ambities tot 2015:

3. *In 2013 zijn er 5 concepten voor diertransport waarin centraal staat dat dieren gezond en fit op de plaats van bestemming komen (dierenwelzijn) en ook oog is voor minimale veterinaire risico's, minimaal energieverbruik en goede maatschappelijke acceptatie.*
4. *In 2014 zijn kwaliteitseisen vastgesteld voor integraal duurzaam transport (inclusief keten, laden en lossen) per diersoort die opgenomen worden in het kwaliteitssysteem*
5. *In 2018 werken alle transporteurs integraal duurzaam volgens het verbeterde kwaliteitssysteem*

Bij transport brengen aspecten als laden, lossen en duur van het transport risico's met zich mee voor het welzijn en de gezondheid van dieren. Volgens de Staat van het Dier 2010 gaat ca 70% van het grensoverschrijdende diertransport naar de buurlanden België, Luxemburg en Duitsland. Deze cijfers hebben betrekking op zowel slacht- als gebruiksdieren. Het transport van dieren is toegenomen tussen 2008 en 2009. Ook is het aandeel transporten naar niet-buurlanden gegroeid.

Als samenwerkingsverband van de uitvoeringsagenda hebben we de ambitie om nieuwe concepten te ontwikkelen voor transport van dieren. Het voornemen is om dit samen met de keten op te pakken. Met deze benadering willen we zichtbaar maken hoe er stappen gezet kunnen worden op integrale duurzaamheid. De lessen die hieruit getrokken worden, kunnen vervolgens worden benut voor bredere toepassing door andere transporteurs en de rest van de keten. Het idee is om hierbij gebruik te maken van de bestaande kwaliteitssystemen.

Toelichting acties:

- **Actie A:** *Ontwikkelen van 5 voorbeelden van integraal duurzame concepten voor transport (inclusief de keten)*

Het ontwikkelen van 5 voorbeelden van integraal duurzaam transport waarbij wordt gekeken hoe dieren gezond en fit op de plaats van bestemming kunnen komen met oog voor veterinaire risico's, energieverbruik, 'foodmiles' en maatschappelijke acceptatie. Deze concepten zullen duidelijk moeten maken wat dit betekent voor zaken als laden, lossen, transportduur en de inrichting van vrachtwagens. COV, LTO en Dierenbescherming nemen vanuit de uitvoeringsagenda hiervoor het voortouw en hebben een eerste bijeenkomst georganiseerd om een projectvoorstel op te stellen. Ook zal nagegaan worden wie in de

keten hierbij welke rol kan spelen. Hiervoor worden momenteel per diercategorie de vereisten en knelpunten in beeld gebracht.

- **Actie B:** *Verkennen van mogelijkheden voor een beloningssysteem voor hogere kwaliteit van transport*

Bij het ontwikkelen van de concepten voor kwalitatief goed transport wordt nagegaan hoe dit kan worden gefinancierd. Zodra hier meer zicht op is, wordt nagegaan wat dit zou kunnen betekenen voor een beloningssysteem. Hierbij speelt ook de meetbaarheid een rol. De EFSA heeft de risicofactoren voor alle diersoorten tijdens transport in kaart gebracht. De WUR is met het EFSA rapport als basis aan het inventariseren welke meetpunten kunnen worden opgenomen om het objectief en praktisch te kunnen meten.

4.3.3 Gebruiksdieren: benutten van kansen in nabije markten

Ambities tot 2015:

6. *In 2013 zijn 2 of meer haalbare strategieën onderzocht en uitgewerkt waardoor een groter gedeelte van de gebruiksdieren in de eigen regio (straal 500 km) kan worden afgezet*
7. *In 2015 is alle transport verder dan 500 km comfort class transport*

De vraagstukken bij gebruiksdieren zijn anders dan bij slachtdieren. Deze dieren worden vaak onder betere omstandigheden vervoerd maar wel over grotere afstanden. Dit hangt nauw samen met de wijze waarop de veehouderijsector in binnen- en buitenland gestructureerd is. Zo importeert Nederland relatief veel nuchtere kalveren (ruim 350.000) en exporteert het relatief veel biggen (ruim 2 miljoen). Deze worden respectievelijk binnen en buiten Nederland 'afgemest'. Om de kansen in nabije markten te kunnen benutten is een samenhangende strategie vereist. Dit is de eerste stap waar we ons in dit verband op willen richten.

Toelichting acties:

- **Actie C:** *Onderzoek van 2 of meer concepten om een groter gedeelte van de biggen in de eigen regio af te mesten in samenwerking met stakeholders*

Het idee is om met deze actie in samenwerking met stakeholders 2 of meer concepten te ontwikkelen op welke wijze dit mogelijk is (gesloten bedrijven, fosfaatproblematiek). Hierbij zal aansluiting gezocht worden bij de gehele keten dus ook de primaire sector en het slachtproces. Dit zal in een later stadium worden opgepakt. Actie A krijgt op dit moment prioriteit.

4.4 Speerpunt 2 Welzijn en Gezondheid van dieren, onderdelen: b. natuurlijk gedrag en ingrepen; c. van dierziektebestrijding naar gezonde dieren

In tabel 2b/c is in de vorm van een schema het routeplan van speerpunt 2, onderdelen b en c weergegeven. De eerste kolom geeft de uitdagingen richting 2023, de tweede kolom de ambities tot 2015 en in de derde kolom de acties die nu met voorrang worden opgepakt in de eerste helft van 2011. De acties van dit routeplan zijn uitgewerkt in nauwe samenhang met de acties van het routeplan voor speerpunt 1 (zie par. 4.2.)

Tabel 2b/c Routeplan speerpunt 2, onderdelen b en c

Uitdagingen richting 2023	Ambities tot 2015	Acties
<p>Natuurlijk gedrag en ingrepen:</p> <ul style="list-style-type: none"> Dieren vertonen natuurlijk gedrag in houderijen Geen ingrepen meer (exclusief wettelijk verplichte) <p>Van dierziektebestrijding naar gezonde dieren:</p> <ul style="list-style-type: none"> Houderij en fokkerij bieden ondersteuning aan de weerstand van het dier. Dieren groeien gezond op Inzet op selectief, beperkt en curatief diergeneesmiddelengebruik, inclusief antibiotica Maatschappelijk aanvaardbare methoden voor de noodzakelijk resterende blokkades van bedrijven bij dierziektebestrijding Slimme vaccinatie en behandelssystemen met waarborgen voor de afzet van producten van gevaccineerde dieren 	<p><i>Stimuleren van aanpassingen in bedrijfsmanagement, huisvesting en fokkerij</i></p> <ol style="list-style-type: none"> In 2015 is het systeem van Welfare Quality praktisch toepasbaar en voor de boer te gebruiken in zijn managementsysteem In 2013 ligt er een routekaart voor het uitfasen van ingrepen die afhangen van het houderijsysteem In 2013 is het antibioticagebruik gedaald met 50% ten opzichte van 2009 (in 2011 20% minder) In 2015 zijn via fokkerijlijnen stappen gezet gericht op inzet van robuuste dieren 	A) Welfare Quality praktijkrijp maken en verbinden aan sectorinitiatieven
		B) Opstellen routekaart ingrepen per sector
		C) Uitwerken plan van aanpak bedrijfsgebonden dierziekten
		D) Project Weerbaar Vee
		E) Oprichting initiatiefgroep Duurzame Fokkerij

4.4.1 Stimuleren van aanpassingen in bedrijfsmanagement, huisvesting en fokkerij

Ambities tot 2015:

- In 2015 is het systeem van Welfare Quality praktisch toepasbaar en voor de boer te gebruiken in zijn managementsysteem*
- In 2013 ligt er een routekaart voor het uitfasen van ingrepen die afhangen van het houderijsysteem*
- In 2013 is het antibioticagebruik gedaald met 50% ten opzichte van 2009 (in 2011 20% minder)*
- In 2015 zijn via fokkerijlijnen stappen gezet gericht op inzet van robuuste dieren*

Deze 4 ambities beogen het stimuleren van aanpassingen in bedrijfsmanagement, huisvesting ten behoeve van dierenwelzijn en het bevorderen van diergezondheid. Dit draagt –samen met gerichte fokkerij- bij aan het bevorderen van natuurlijk gedrag en selectief, beperkt en curatief gebruik van diergeneesmiddelen (inclusief antibiotica).

Toelichting acties

- Actie A:** *Welfare Quality praktijkrijp maken en verbinden aan sectorinitiatieven*

Welfare Quality is een Europees onderzoekstraject, afgerond eind 2009, dat een systematiek heeft ontwikkeld waarmee het welzijn van pluimvee, varkens en runderen op het primaire bedrijf kan worden gemeten. Dat gebeurt aan de hand van diergerichte indicatoren en metingen aan de directe omgeving van het dier. Welfare Quality is daarmee een belangrijk instrument voor een ondernemer die geïnteresseerd is in het welzijn van zijn dieren en daarop wil sturen. Ook voor ketenpartijen, controlerende instellingen en overheden biedt Welfare Quality toepassingsmogelijkheden.

Welfare Quality biedt als meetinstrument voor dierenwelzijn de volgende toepassingsmogelijkheden:

- Het kan fungeren als managementinstrument voor ondernemers in de keten om in de bedrijfsvoering gericht te sturen op dierenwelzijn
- Voor claims op goed dierenwelzijn (diervriendelijke producten en business-to-business) biedt het een totale en onderbouwde standaard
- Het kan helpen om in Europese wetgeving te streven naar doelvoorschriften. Doelvoorschriften kunnen met behulp van een Welfare Quality audit worden gecontroleerd
- De overheid en/of sector kan op een onderbouwde wijze communiceren over het niveau van welzijn in de (deel)sector

In 2010 is gekeken hoe dit instrument praktijkrijp gemaakt kan worden in overleg met betrokken partijen. Voorgesteld is om als eerste stap de meetprotocollen te vereenvoudigen zodat op een relatief snelle en in de praktijk haalbare manier gemeten kan worden die aansluit bij al bestaande metingen in de slachterij en zuivel. Vervolgens worden deze meetprotocollen in de praktijk beproefd. Er komen in totaal 6 praktijkprojecten met een looptijd van drie jaar (vleeskuikens, leghennen, melkvee, kalveren, varkens en paarden) en een project waarbij de deelnemers ervaringen kunnen uitwisselen en van elkaar leren. Daarna zal een gezamenlijk traject ontwikkeld worden gericht op de implementatie.

Het vereenvoudigingstraject is in het voorjaar van 2011 gestart. In enkele sectoren is wat vertraging opgetreden. In augustus en september zullen de aangepaste concept-protocollen met de sectoren besproken worden. In september kan dan een besluit genomen worden of de praktijkprojecten met deze vereenvoudigde monitoring kunnen gaan starten of dat hiervoor nog andere stappen nodig zijn. Deze praktijkprojecten zullen via open programmering gegund gaan worden: geplande looptijd 1 januari 2012 tot eind 2014. In de begeleidingscommissies van de praktijkprojecten zitten diverse betrokken partijen waaronder de Dierenbescherming. In de Rondeelstal is bij wijze van experiment al een uitgebreide Welfare Quality audit met succes uitgevoerd ter beoordeling van het welzijn.

- **Actie B:** *Opstellen routekaart ingrepen per sector*

In juni 2011 is het advies voor het Plan van Aanpak Ingrepen Pluimvee aangeboden aan EL&I door de Stuurgroep Ingrepen Pluimvee. Hierin is een routeplan opgenomen voor de aanpak van het uitfasen van ingrepen bij pluimvee. Sinds 2006 werken de Nederlandse Organisatie van Pluimveehouders (NOP), de Nederlandse Vakbond Pluimveehouders (NVP), het Productschap Pluimvee en Eieren (PPE), de Dierenbescherming en EL&I samen aan de uitvoering van een plan van aanpak waarin beschreven is hoe de sector toewerkt naar een situatie waarbij het verrichten van ingrepen niet meer nodig is. De stuurgroep heeft zich laten bijstaan door onderzoekers van Wageningen UR. Het advies gaat over de ingrepen, die zonder aanpassing van de regelgeving, per september 2011 verboden worden.

De stuurgroep adviseert om de huidige ingrepen bij pluimvee de komende 10 jaar te blijven toestaan. Het betreft de ingrepen snavelbehandelen, verwijderen van sporen en een deel van de achterste teen en het dubben van kammen van hanen. Daarbij streeft de stuurgroep naar het achterwege laten van ingrepen en zonodig en mogelijk mildere vormen van ingrepen daaraan voorafgaand. De huidige vrijstelling van het verbod loopt per 1 september 2011 af. Op basis van alle onderzoeksinspanningen die de afgelopen 5 jaar zijn uitgevoerd adviseren de partijen in de stuurgroep om voor de ingrepen bij pluimvee onder voorwaarden een nieuwe vrijstelling te verlenen voor een periode van 10 jaar. De ingrepen kunnen op dit moment niet verantwoord achterwege worden gelaten. De gevolgen voor het welzijn van de dieren bij het achterwege laten van de ingreep zijn veel groter dan het nadelige gevolg van de ingreep zelf. De stuurgroep adviseert elke 2,5 jaar een evaluatiemoment in te bouwen om de gerealiseerde voortgang te toetsen en waar mogelijk bepaalde ingrepen eerder te beëindigen.

Het samenwerkingsverband Uitvoeringsagenda neemt met deze actie voor het opstellen van een routekaart voor het uitfasen van ingrepen per sector het initiatief om de aanpak te verbreden naar andere sectoren. Van het totaal aan ingrepen in de veehouderij en de lopende initiatieven om deze terug te dringen is door

EL&I een overzicht gemaakt. Vanuit de Uitvoeringsagenda wordt de aanpak binnen de diverse sectoren vergeleken en zal waar nodig actie worden genomen (aanpak witte vlekken of versnellen van trajecten). Hiervoor wordt op korte termijn een eerste bijeenkomst met betrokkenen gepland. Daarin zal op basis van dit overzicht worden nagegaan waar we nu staan, welke stappen genomen zijn en welke ingrepen wanneer en hoe kunnen worden uitgefaseerd.

- **Actie C:** *Uitwerken plan van aanpak bedrijfsgebonden dierziekten*

Op initiatief van LTO en EL&I is een concept plan van aanpak opgesteld voor alle bedrijfsgebonden dierziekten. Het plan richt zich op het verhogen van diergezondheidsmanagement op de bedrijven. Het concept plan van aanpak wordt nu besproken door deze twee partijen. Het idee is om best practices uit bestaande projecten te communiceren naar veehouders. Hierbij zal verbinding worden gezocht met bestaande projecten zoals Zicht op Gezonde Dieren en het Innovatieprogramma Antibioticumvrije Ketens. Vervolgens zullen in een latere fase de volgende schakels in de keten hierbij betrokken worden en worden de actiepunten geformuleerd in het kader van de Uitvoeringsagenda. Hiermee wordt deels invulling gegeven aan een Kamermotie van Van Gerven/Arrib over preventieve gezondheidsmaatregelen (29883 nr. 74).

- **Actie D:** *Project Weerbaar Vee*

Het project Weerbaar Vee is geïnitieerd door Courage en Innovatienetwerk. Binnen dit project van 5 jaar wordt gewerkt aan een concept om de natuurlijke weerstand van melkvee op een objectieve manier te meten en te verbeteren. Weerbaar Vee is een samenwerkingsverband van EL&I, PZ, LTO, Wageningen UR, CRV en GD. Verder zijn o.a. de biologische sector en de Universiteit Utrecht betrokken bij de ontwikkeling van het concept. Met dit project werkt de melkveehouderijsector, met ondersteuning van de overheid, aan een robuuste melkveestapel met een lagere ziekte-incidentie, minder gebruik van geneesmiddelen en een langere levensduur. De eerste fase is afgerond, momenteel wordt bezien in hoeverre het wenselijk is hier een vervolg aan te geven.

- **Actie E:** *Oprichting initiatiefgroep Duurzame Fokkerij*

De doelstelling van de Initiatiefgroep Duurzame Fokkerij is het signaleren, initiëren en aandragen van de mogelijke bijdragen die de fokkerij kan leveren bij het oplossen van maatschappelijke zorgen en vraagstukken binnen de veehouderij. Deelnemers aan de Initiatiefgroep zijn Hendrix Genetics, Topigs, CRV, LTO, Dierenbescherming, Productschappen PVV/PPE, Stichting Zeldzame Huisdierrassen, Wageningen UR en EL&I. Voor de uitvoeringsagenda is de Initiatiefgroep begin 2011 nagegaan op welke wijze de fokkerij een bijdrage kan leveren aan de verduurzaming van de veehouderij. Zowel in algemene zin als per speerpunt van de uitvoeringsagenda. De initiatiefgroep heeft hiervoor de volgende vijf onderwerpen geïdentificeerd die met prioriteit kunnen worden opgepakt en in overleg met de uitvoeringsagenda worden uitgewerkt:

1. De fokkerij ondersteunt verduurzaming van dierlijke productieketens door genetische verbetering van het dierlijk uitgangsmateriaal beter af te stemmen op de productieomstandigheden en de wensen van de burger(fokdoel).
2. Het opzetten en benutten van monitoring/registratie-systemen en referentiepopulaties in de relevante veehouderijsectoren. Daarbij is het van belang dat gegevensverzameling van informatie over gezondheid en andere kenmerken bij voorkeur zowel voor monitoring, bedrijfsmanagement als voor fokkerijdoeleinden kan worden gebruikt. Hierbij is het van essentieel belang dat deze informatie verzameld wordt aan individuele dieren op een groot aantal bedrijven, welke verschillen in productieomstandigheden (fokdoel).
3. De fokkerij kan bijdragen aan verhoging van de resource-efficiency van de dierlijke sector door:
 - de efficiëntie van de totale kringloop te betrekken bij de definitie van fokdoelkenmerken (in de vorm van LCA),
 - een beter inzicht te ontwikkelen in de genetische variatie in efficiency van productiedieren in de context van het productiesysteem en de gehele productieketen,
 - de ontwikkeling van nauwkeurige (genomische) fokwaarden in relatie tot resource-efficiëntie, rekening houdend met de toekomstige variatie aan productieomstandigheden, dierenwelzijn en voeraanbod.
4. De fokkerij draagt bij aan een verhoging van dierenwelzijn door selectie op productiviteit en welzijn beter op elkaar af te stemmen. Het is noodzakelijk om meer inzicht te verwerven in de onderliggende

mechanismen die resulteren in ongunstige verbanden tussen kenmerken (trade-offs). Op basis van bestaande inzichten en nieuw onderzoek kunnen effectieve hulpmiddelen worden ontwikkeld die resulteren in een gebalanceerde verbetering van efficiëntie, welzijn en aanpassingsvermogen van het dierlijk uitgangsmateriaal.

5. Een succesvolle bijdrage van de fokkerij aan verbetering van de duurzaamheid van de veehouderij vraagt om maatschappelijk draagvlak. Fokkerijorganisaties zullen samen met maatschappelijke organisaties de praktische bruikbaarheid van het door Raad voor Dierenaangelegenheden verder worden uitgewerkt.

4.5 Speerpunt 3 Maatschappelijke inpassing

In tabel 3 is in de vorm van een schema het routeplan van speerpunt 3 weergegeven. De eerste kolom geeft de uitdagingen richting 2023, de tweede kolom de ambities tot 2015 en in de derde kolom de acties die nu met voorrang worden opgepakt in de eerste helft van 2011.

Tabel 3 Routeplan speerpunt 3 Maatschappelijke inpassing

Uitdagingen richting 2023	Ambities tot 2015	Acties
<ul style="list-style-type: none"> • Transparante productie: de burger heeft zicht op en kennis van de voor productie gehouden dieren. De boer heeft weer een gezicht voor burgers • Nieuw te bouwen bedrijven zijn landschappelijk ingepast 	<p><i>Transparantie, openheid en interactie</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. In 2015 is de productiewijze van alle bedrijven in principe transparant 2. In 2015 zijn op 10% van alle bedrijven voorzieningen getroffen waardoor burgers rechtstreeks in contact komen (als klant of bezoeker) met agrarische bedrijven en waardoor deze een transparant beeld krijgen van de agrarische productie ter plaatse 3. In 2015 hebben toekomstgerichte bedrijven een bedrijfsportfolio beschikbaar waarin bepaalde standaardinformatie aanwezig is en het bedrijf zich naar believen kan presenteren. Burgers kunnen het via internet raadplegen en zo zien hoe er op dat bedrijf geproduceerd wordt en waarom. De landschappelijke inpassing van een bedrijf maakt standaard deel uit van een bedrijfsportfolio 	<p>A) Bevorderen van vernieuwende relaties tussen veehouders en burgers d.m.v. pilotprojecten</p> <p>B) Transparantieonderzoek</p> <p>C) Ontwikkelen en verspreiden van voorbeelden voor een digitaal beschikbaar 'ondernemingsportfolio' met informatie over de bedrijfsopzet en de landschappelijke inpassing</p>
	<p><i>Landschappelijke inpassing</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 4. In 2015 worden alle nieuw te bouwen bedrijven ontwikkeld met ruimtelijke kwaliteit en zijn deze zodanig landschappelijk ingepast in hun omgeving dat deze kunnen rekenen op een breed draagvlak bij de bevolking en recreanten 	<p>D) Realiseren van provinciale pilotprojecten</p> <p>E) Stimuleren vormgeving via Maatlat Duurzame Veehouderij</p>
	<p><i>Inspireren 'het kan ook anders'</i></p> <p>Acties die alle ambities van dit routeplan ondersteunen</p>	<p>F) Een voorbeeldenboek met bijzondere ontwerpen die reeds zijn gerealiseerd</p>

4.5.1 Transparantie, openheid en interactie

Ambities tot 2015:

1. *In 2015 is de productiewijze van alle bedrijven in principe transparant*
2. *In 2015 zijn op 10% van alle bedrijven voorzieningen getroffen waardoor burgers rechtstreeks in contact komen (als klant of bezoeker) met agrarische bedrijven en waardoor deze een transparant beeld krijgen van de agrarische productie ter plaatse*
3. *In 2015 hebben toekomstgerichte bedrijven een bedrijfsportfolio beschikbaar waarin bepaalde standaardinformatie aanwezig is en het bedrijf zich naar believen kan presenteren. Burgers kunnen het via internet raadplegen en zo zien hoe er op dat bedrijf geproduceerd wordt en waarom. De landschappelijke inpassing van een bedrijf maakt standaard deel uit van een bedrijfsportfolio*

Om de maatschappelijke acceptatie van veehouderij te vergroten en het imago van de sector te verbeteren is het belangrijk om als ondernemers te laten zien hoe op een verantwoorde, duurzame manier dieren gehouden worden. Transparantie, openheid en interactie met burgers en omgeving zijn daarbij een eerste vereiste ('license to produce').

Toelichting acties:

- **Actie A:** *Bevorderen van vernieuwende relaties tussen veehouders en burgers d.m.v. pilotprojecten*

LTO en provincies inventariseren samen met onderwijs/onderzoek de mogelijkheden om samenwerkingsverbanden en concrete projecten op te zetten die bijdragen aan nieuwe relaties tussen boer en burger. Verschillende partijen hebben hier projecten op lopen zoals de pilot Zonne-energie (De Hoeve/Rabobank), presentatie LTO toekomstvisie melkveehouderij in de Amsterdamse grachten, open boerderijdagen (FrieslandCampina/NZO). Een ander voorbeeld is de recent door EL&I gestarte maatschappelijke dialoog over megastallen.

- **Actie B:** *Transparantieonderzoek*

In 2010 is een onderzoek uitgevoerd door Wageningen UR in opdracht van EL&I hoe ondernemers die onder meer vleesvarkens, vleeskuikens of melkkoeien houden hun bedrijf meer transparant kunnen maken voor de maatschappij (Vee in Zicht, LEI, 2011). Behoeften en mogelijkheden zijn zowel gepeild bij ondernemers als bij burgers. Ook is inzichtelijk gemaakt wat volgens deze ondernemers de kansen en valkuilen kunnen zijn van transparantie. Aan de hand van de conclusies en aanbevelingen zal EL&I samen met de sectororganisaties overleggen hoe de ambitie voor transparantie verder vorm gegeven kan worden. Daarbij wordt aangesloten bij activiteiten die door de sector zelf (zoals zichtstallen) en door het Voedingscentrum worden ondernomen.

- **Actie C:** *Ontwikkelen en verspreiden van voorbeelden voor een digitaal beschikbaar 'ondernemingsportfolio' met informatie over de bedrijfsopzet en de landschappelijke inpassing*

Via een pilotproject dat zo mogelijk in meerdere landsdelen wordt uitgevoerd proberen LTO en provincies om samenwerkingsverbanden zoals bedoeld bij actie A te stimuleren.

4.5.2 Landschappelijke inpassing

Ambitie tot 2015:

4. *In 2015 worden alle nieuw te bouwen bedrijven ontwikkeld met ruimtelijke kwaliteit en zijn deze zodanig landschappelijk ingepast in hun omgeving dat deze kunnen rekenen op een breed draagvlak bij de bevolking en recreanten*

Voor ondernemers met investeringsplannen moet het vanzelfsprekend worden om de omgeving in de planvorming te betrekken en aandacht te besteden aan de vormgeving en landschappelijke inpassing van hun bedrijf.

Toelichting acties:

- **Actie D:** *Realiseren van provinciale pilotprojecten minimaal één voorbeeldstal in 3 of meer provincies die model staat voor een gebiedseigen betaalbaar ontwerp dat economisch uitvoerbaar is*

Op 17 mei 2011 is het project 'Stalontwerp: een mooie innovatieve varkensstal' officieel van start gegaan. Het project is een initiatief van de Rijksadviseur voor het Landschap, in samenwerking met het samenwerkingsverband uitvoeringsagendaregiegroep en de provincies Noord-Holland, Noord-Brabant, Overijssel, Gelderland, Utrecht en Limburg. Eind september zal het project worden afgesloten met de jurering van de plannen. Uiteindelijk levert het project straks zes concrete voorbeelden van mooie en betaalbare stallen voor varkens met minimaal 1-ster Beter Leven Kenmerk, die goed in het landschap passen. Het idee is om vervolgens minimaal één voorbeeld stal in 3 of meer provincies ook daadwerkelijk gerealiseerd te krijgen die model staat voor een gebiedseigen betaalbaar ontwerp dat economisch uitvoerbaar is.

In opdracht van de provincie Fryslân is in samenwerking met de Friese gemeenten en LTO Noord Fryslân een werkwijze ontwikkeld die een zorgvuldige ruimtelijke inpassing van grote stallen en schuren moet bewerkstelligen. De werkwijze houdt in dat een agrarische ondernemer die plannen heeft voor nieuwvestiging of uitbreiding in een vroeg stadium bij de gemeente aanklopt. Die schakelt dan het kernteam

van de Nije Pleats in waarin deskundigen van verschillende disciplines zitting hebben (landschapsarchitectuur, landbouw, welstand, stallenbouw e.d.). Het advies van het kernteam leidt tot winst voor landschap en ruimtelijke kwaliteit en het bekort de procedure voor de ondernemer aanzienlijk. Vergelijkbare initiatieven met de inzet van erfconsulenten zijn operationeel in Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland. Deze aanpak maakt maatwerk per initiatief mogelijk waarbij de omstandigheden ter plaatse de ontwikkelingsmogelijkheden van het agrarische bedrijf bepalen.

Provincie Drenthe werkt via het project Agro-landerijen aan een strategie om schaalvergroting in een nieuw duurzaam en economisch perspectief te plaatsen. Economisch, milieutechnisch en sociaal gezien gaan veranderingen plaatsvinden en het project Agro-Landerij heeft als doel hierop in te spelen en zo de band tussen landbouw en samenleving te verstevigen. Daarom is gekozen voor een bottom-up benadering, waarbij onder meer ondernemers, onderwijs en onderzoek samenwerken.

- **Actie E:** *Stimuleren vormgeving via Maatlat Duurzame Veehouderij*

De Maatlat Duurzame Veehouderij (MDV) is een certificatieschema met als doel het bevorderen van investeringen in een duurzame veehouderij. Veestallen die voldoen aan de criteria van de MDV tonen daarmee aan dat zij kunnen voldoen aan duurzaamheidsdoelstellingen van overheidsregelingen. Eind 2010 is een bijdrage geleverd aan het uitwerken van criteria voor het nieuwe thema Bedrijf & Omgeving in de Maatlat Duurzame Veehouderij door Stichting Milieukeur. Andere thema's zijn ammoniakemissie, dierenwelzijn, diergezondheid, energie en fijn stof. Het thema Bedrijf & Omgeving is uitgewerkt in 4 onderwerpen. Landschappelijke inpassing is daarvan het belangrijkste. De andere zijn omgevingsgerichtheid (transparantie/openheid), verstoring (geur, geluid, licht) en water. Het ambitieniveau (minimaal te behalen punten) van dit thema is in 2011 vastgesteld op een overgangsniveau, bij de herziening voor 2012 zal dit worden verhoogd van 15 naar 29 punten.

Vernieuwend aan het criterium voor landschappelijke inpassing is dat een groot aantal punten verdiend kan worden met het opstellen van een landschapsplan voor het volledige bedrijf en/of bouwblok door een geregistreerde landschapsarchitect. Het landschapsplan wordt samen met het ontwerp van de stal ingediend bij de bouwaanvraag en meegenomen in de toetsing door welstand. Bij voorkeur is al in een eerder stadium, vóór de indiening van de bouwaanvraag, overleg geweest met welstand over het landschapsplan en het ontwerp van de stal.

Met name de criteria voor landschappelijke inpassing en eisen aan de uitwerking van de stal vragen een lange voorbereidingstijd. Veelal zijn de benodigde vergunningstrajecten grotendeels doorlopen op het moment dat de Maatlat Duurzame Veehouderij in een bouwtraject aan de orde komt. Het is dus belangrijk voor ondernemers en adviseurs om bij de voorbereiding van de bouw van stallen het thema Bedrijf & Omgeving nu vanaf de start van het ontwikkeltraject mee te nemen om uiteindelijk niet tegen knelpunten aan te lopen.

4.5.3 Inspireren 'het kan ook anders'

Inspireren dat het ook anders kan is een belangrijke focus in dit speerpunt en ondersteunt ook alle andere speerpunten. Behalve de acties die al genoemd zijn onder speerpunt 1 (zoals het boegbeeldenproject, netwerken voor kennisuitwisseling, het 'Nieuwe Veehouden' en innovatieprogramma Varkansen) zullen in dit verband vooral acties opgepakt rond het inspireren met ontwerpen en vormgeving van stallen.

Toelichting acties:

- **Actie F:** *Een voorbeeldenboek met bijzondere ontwerpen die reeds zijn gerealiseerd*

Vanuit de provincies wordt op dit onderwerp een start gemaakt met een voorbeeldenboek waarin goede en in de praktijk uitgevoerde voorbeelden van agrarische architectuur worden gepresenteerd. Het voorbeeldenboek wordt in de loop van 2012 gepubliceerd.

4.6 Speerpunt 4 Energie, milieu en klimaat

a. Voer-mest Kringloop

In tabel 4a is in de vorm van een schema het routeplan van speerpunt 4a weergegeven. De eerste kolom geeft de uitdagingen richting 2023, de tweede kolom de ambities tot 2015 en in de derde kolom de acties die nu met voorrang worden opgepakt in de eerste helft van 2011.

Tabel 4a Routeplan speerpunt 4 Energie, milieu en klimaat, onderdeel a

Uitdagingen richting 2023	Ambities tot 2015	Acties
<ul style="list-style-type: none"> Zoveel mogelijk sluiten van de voer- mest kringloop op bedrijfs-, nationaal of NW Europees niveau Maximale benutting van mineralen uit dierlijke mest als meststoffen door mest te bewerken / verwerken. Zie de uitdagingen uit het convenant Schoon & Zuinig 	<p><i>Aanpakken korte termijn problematiek</i></p> <ol style="list-style-type: none"> December 2010 hebben Nevedi en LTO een mineralenconvenant gesloten met ambities en aanpak voor het terugdringen van fosfaat in dierlijke mest (rundvee en varkenssector) 	<p>A) Project Mineralen, deelproject fosforverlaging via het voerspoor</p>
	<p><i>Korte termijn aanpak verbinden aan lange termijn ambitie</i></p> <ol style="list-style-type: none"> Mei 2012 is er een gedragen plan van aanpak voor het sluiten van mineralenkringlopen In 2015 is het mineralenoverschot in Nederland verwerkt zodat een betere afzet bewerkstelligd kan worden 	<p>B) Verder oppakken van de gesloten mineralenkringlopen binnen een op te richten 'Task Force Mineralenkringlopen'</p>

4.6.1 Aanpakken korte termijn problematiek

Ambities tot 2015:

- December 2010 hebben Nevedi en LTO een mineralenconvenant gesloten met ambities en aanpak voor het terugdringen van fosfaat in dierlijke mest (rundvee en varkenssector)

Korte termijndoel van de aanpak is om zo snel mogelijk, en liefst dit jaar nog, de totale mestproductie van de veehouderij in Nederland weer onder het niveau van 2002 te krijgen. Die voorwaarde is door de Europese Commissie verbonden aan de derogatie van de Nitraatrichtlijn. De mestproductie uitgedrukt in fosfaat was in 2008 en 2009 hoger dan in 2002. De mestproductie moet dus zo snel mogelijk omlaag tot onder het niveau van 2002 om de derogatie niet in gevaar te brengen.

Voor de komende jaren is het ook van belang dat de gebruikruimte voor mest in Nederland daalt als gevolg van dalende fosfaatgebruiksnormen. Voermaatregelen kunnen er voor zorgen dat de mestproductie daalt. Dat helpt om de druk op de mestmarkt niet te hoog te laten oplopen en daarmee de mestafzetkosten voor veehouderijbedrijven met een mestoverschot beperkt te houden. Dat is in het belang van veehouders.

Staatssecretaris Bleker heeft de Tweede Kamer toegezegd om in september te komen met een kabinetsinzet voor volumebeheersing in de veehouderij vanaf 2015.

Toelichting actie:

- Actie A:** Project Mineralen, deelproject fosforverlaging via het voerspoor

Met het project Mineralen zijn Nevedi en LTO gestart om uit te zoeken hoe via een betere benutting van fosfor in diervoeders de uitstoot van fosfaat door de Nederlandse varkens- en rundveehouderij verminderd kan worden. Het project heeft als doel om in 2011 de uitstoot van fosfaat met 10 miljoen kilo te verminderen en in 2013 met nog eens 10 miljoen kilo te verminderen. In het project werken veevoerindustrie en veehouders samen om met kennis en aangepast (P-arm) voer de fosforbenutting te verbeteren. Met de aanpak van het voerspoor kunnen agrarische ondernemers zelf bepalen hoe zij op hun bedrijf invulling geven aan de noodzakelijke fosfaatreductie. Naast het collectieve voordeel van behoud van milieuruimte voor de sector kan de individuele veehouder de hogere kostprijs van P-arm veevoer vaak compenseren met een betere voerbenutting en/of lagere mestafzetkosten. Dit laatste is het geval indien meer mest met een lager fosfaatgehalte kan worden afgezet op eigen grond of op grond nabij het bedrijf. Veel deelnemers uit de voersector en de eerste groepen van ondernemers zijn al bezig met gerichte actie.

Aansluitend op het project Mineralen wordt in het onderwijs samengewerkt met het project Koeien & Kansen (WUR/Livestock research), het Landelijk Meetnet Effecten Mestbeleid (WUR/LEI) en het Nutriënten Management Instituut. Jaarlijks maken meer dan 150 studenten voor een melkveebedrijf een analyse van de mineralenstromen in de kringloop. Dit wordt onder andere gedaan aan de hand van BEX (Bedrijfsspecifieke excretiewijzer), BEP (Bedrijfseigen fosfaatnormen), Kringloopwijzer, Mestscheidingswijzer en de fosforwijzer. In 2011-2012 wordt gewerkt aan het opnemen van de organische stof balans in dit model. In meerdere adviezen wordt aan de ondernemer onderbouwd dat het fosforgebruik verlaagd kan worden (onder andere via het voerspoor).

4.6.2 Korte termijn aanpak verbinden aan lange termijn ambitie

Ambities tot 2015:

2. *Mei 2012 is er een gedragen plan van aanpak voor het sluiten van mineralenkringlopen*
3. *In 2015 is het mineralenoverschot in Nederland verwerkt zodat een betere afzet bewerkstelligd kan worden.*

Met het sluiten van kringlopen kan de reductie van het Nederlandse mestoverschot worden gecombineerd met een duurzaam bodembeheer hier en elders. Kringlopen kunnen op diverse niveaus worden gesloten. Op bedrijfsniveau, binnen de keten of binnen Europa. Los van het niveau waarop kringlopen worden gesloten, zal dit samenwerking vereisen van diverse betrokkenen die samenwerken aan een gedragen plan van aanpak.

Op de kortere termijn is het van belang dat mineralen uit dierlijke mest beter kunnen worden ingezet voor plantaardige teelten. Hiervoor wordt de komende jaren ingezet op grootschalige mest be- en verwerking en toepassing van deze mineralen binnen de agrofoodsector.

Toelichting acties:

- **Actie B:** *Verder oppakken van de gesloten mineralenkringlopen binnen een op te richten 'Task Force Mineralenkringlopen'*

De recent opgerichte Task Force Mineralenkringlopen werkt aan een plan van aanpak. Vooralsnog bestaat de Task Force uit Nevedi, Cumela, LTO, Stichting Natuur en Milieu, Wageningen UR en EL&I. De Task Force laat momenteel onderzoek uitvoeren hoe het sluiten van de mineralenkringloop kan bijdragen aan:

- Reductie van het Nederlandse mestoverschot,
- Duurzaam bodembeheer hier en elders, waardoor verliezen (zowel in mineralen als in opbrengsten) beperkt worden,
- Minder kunstmestgebruik, waardoor de mondiale voorraad fossiel fosfor beschermd wordt.

Het accent ligt hierbij in eerste instantie op fosfor. Hierbij zal in ogenschouw worden genomen welke effecten een gesloten fosforkringloop heeft op stikstof/eiwitten. In het komend najaar zullen workshops worden georganiseerd. Dit moet voor de zomer van 2012 leiden tot een actieplan.

4.7 Speerpunt 4 Energie, milieu en klimaat

b. grondstoffen voor diervoeder op duurzame wijze geproduceerd

In tabel 4b is in de vorm van een schema het routeplan van speerpunt 4b weergegeven. De eerste kolom geeft de uitdagingen richting 2023, de tweede kolom de ambities tot 2015 en in de derde kolom de acties die nu met voorrang worden opgepakt in de eerste helft van 2011.

Tabel 4b Routeplan speerpunt 4 Energie, milieu en klimaat, onderdeel b

Uitdagingen richting 2023	Ambities tot 2015	Acties
<ul style="list-style-type: none"> In 2023 worden alle grondstoffen duurzaam geproduceerd 	<p><i>Verduurzamen grondstoffen</i></p> <ol style="list-style-type: none"> In 2015 is 100% van de in Nederland gebruikte soja duurzaam geproduceerd (RTRS gecertificeerde soja) In 2015 is 100% van de in Nederland gebruikte oliepalmproducten duurzaam geproduceerd (RSPO gecertificeerde oliepalmproducten) In 2015 is duidelijk wat er voor nodig is om voor andere grondstoffen tot 100% duurzaam te komen 	<ol style="list-style-type: none"> Project Carbon Footprint Animal Nutrition (inzicht in de mate waarin de samenstelling van diervoeders bijdraagt aan de carbon footprint van de veehouderij) Start met aankoop duurzame soja via de stichting IDS (initiatief Duurzame Soja)

4.7.1 Verduurzamen grondstoffen

Ambities tot 2015:

- In 2015 is 100% van de in Nederland gebruikte soja duurzaam geproduceerd (RTRS gecertificeerde soja)*
- In 2015 is 100% van de in Nederland gebruikte oliepalmproducten duurzaam geproduceerd (RSPO gecertificeerde oliepalmproducten)*
- In 2015 is duidelijk wat er voor nodig is om voor andere grondstoffen tot 100% duurzaam te komen*

In 2009 zijn criteria vastgesteld voor duurzame soja binnen de Round Table on Responsible Soy (RTRS). Dit maakt het mogelijk om soja gecertificeerd duurzaam te produceren. Met deze ambitie wordt de duurzaam gecertificeerde soja daadwerkelijk toegepast en op termijn de standaard binnen de sector.

Voor palmproducten zijn de criteria uitgewerkt in de Round Table on Responsible Palm Oil (RSPO). Ook voor palmproducten is de ambitie om deze producten breed toe te passen. Voor de veehouderij is dit met name van belang voor palmpitschroot dat een belangrijk restproduct is in veevoeders.

Toelichting acties:

- Actie A:** *Project Carbon Footprint Animal Nutrition (inzicht in de mate waarin de samenstelling van diervoeders bijdraagt aan de carbon footprint van de veehouderij)*

Dit project vloeit voort uit de wens om de invloed op het klimaat van de productie en het gebruik van diervoeders te verminderen. Om dit te bereiken heeft het Productschap Diervoeders in samenwerking met de Wageningen Universiteit en Blonk Milieu Advies een project ontwikkeld dat moet leiden tot een handig rekeninstrument. Op basis van de uitkomsten zullen Nevedi en LTO samen met de primaire sectoren en betrokken ketenpartijen een ambitie formuleren voor een dierlijke productiekolom met een lagere carbon footprint in 2015 – 2020. Het project had moeten worden opgeleverd op 1 september 2011. Vanwege vertraging in het project ligt er een verzoek aan de opdrachtgevers om dit op te mogen leveren op 1/12/2011.

- Actie B:** *Start met aankoop duurzame soja via de stichting IDS (initiatief Duurzame Soja)*

In de aanloop naar 100% duurzame soja in 2015, is het Initiatief Duurzame Soja (IDS) gestart met de aankoop van de eerste partij duurzame soja. Nevedi is trekker van IDS. Op 8 juni 2011 is de eerste 85.000 ton RTRS soja aangeland in de haven van Rotterdam

- **Actie C: Grondstoffenwaaier**

In september wordt door Nevedi een grondstoffenwaaier gepubliceerd waar in onder andere de belangrijkste duurzaamheidsthema's per grondstof zijn aangegeven.

4.8 Speerpunt 4 Energie, milieu en klimaat

c. klimaat: duurzame energieproductie, reductie van energieverbruik en broeikasgassen

In tabel 4c is in de vorm van een schema het routeplan van speerpunt 4c weergegeven. De eerste kolom geeft de uitdagingen richting 2023, de tweede kolom de ambities tot 2015 en in de derde kolom de acties die nu met voorrang worden opgepakt in de eerste helft van 2011.

Tabel 4c Routeplan speerpunt 4 Energie, milieu en klimaat, onderdeel c

Uitdagingen richting 2023	Ambities tot 2015	Acties
<ul style="list-style-type: none"> Maximale inzet op productie van duurzame energie door veehouderij uit biomassa, wind en zon <p><i>NB. Uitdagingen zijn gekwantificeerd in het Convenant Schone en Zuinige Agrosectoren (inclusief die voor reductie van energieverbruik en broeikasgassen) en worden via dat convenant gerealiseerd. De ambities lopen in het convenant tot het jaar 2020 evenals in het programma Duurzame Zuivelketen.</i></p>	<p><i>Energiebesparing en productie (deels uit Convenant Schone en Zuinige Agrosectoren)</i></p> <ol style="list-style-type: none"> Duurzame Zuivelketen: in 2020 is de zuivelketen energieneutraal Convenant S&Z: verdere reductie van het gebruik van fossiele energie van gemiddeld 2% per jaar tot aan 2020. De emissie veroorzaakt door direct energiegebruik (gas, olie en elektra) is in 2020 verminderd met circa 60% t.o.v. 1990 Convenant S&Z: de ATV-sector streeft naar de productie van duurzame energie van 63 PJ in 2020 (gelijk aan een vermeden CO₂- uitstoot van 3.0 Mton/jaar) 	<p>A) Energiebesparing op boerderijniveau (2PJ) via nieuwe programma's incl. erfbezoekers (machinebouwers, installateurs)</p>
	<p><i>Reductie overige broeikasgassen (deels uit Convenant Schone en Zuinige Agrosectoren)</i></p> <ol style="list-style-type: none"> Convenant S&Z: de emissie van overige broeikasgassen is door sectorale ontwikkelingen, gerichte reductiemaatregelen en gedeeltelijke omzetting van mest in duurzame energie in 2020 verminderd met circa 25 tot 30% t.o.v. 1990 Inzet in 2020 binnen de EU de laagste uitstoot overige broeikasgassen per liter melk te realiseren 	<p>B) Opstellen routekaart 100% energieneutrale zuivelketen 2020 (windenergie, minder kunstmestgebruik, biogasinstallaties)</p> <p>C) Subsidiereregelingen duurzame stallen, samenwerking bij innovatie, duurzame energie, Investeringsregeling milieuvriendelijke maatregelen</p> <p>D) Innovatieprogramma emissiearm veevoer voor emissiereductie van methaan uit de pens van koeien</p> <p>E) Praktijkproject Koeien & Kansen</p> <p>F) Emissiereductie van broeikasgassen uit mestopslagen (SBIR Ondernemers-innovatieprogramma (ROB))</p>

4.8.1 Energiebesparing en productie (deels uit Convenant Schone en Zuinige Agrosectoren)

Ambities tot 2015:

- Duurzame Zuivelketen: in 2020 is de zuivelketen energieneutraal*
- Convenant S&Z: verdere reductie van het gebruik van fossiele energie van gemiddeld 2% per jaar tot aan 2020. De emissie veroorzaakt door direct energiegebruik (gas, olie en elektra) is in 2020 verminderd met circa 60% t.o.v. 1990*
- Convenant S&Z: de ATV-sector streeft naar de productie van duurzame energie van 63 PJ in 2020 (gelijk aan een vermeden CO₂- uitstoot van 3.0 Mton/jaar)*

Deze ambities hebben betrekking op het terugdringen van het gebruik van energie en de energie die nodig is zoveel mogelijk op een duurzame wijze te produceren. De overheid heeft een convenant Schone en

Zuinige Agrosectoren afgesloten met de agrosectoren. De ambitie is om het gebruik van fossiele energie jaarlijks te reduceren evenals de emissies die dit tot gevolg heeft. Tegelijk hebben de partijen benoemd hoeveel duurzame energie zij in 2020 willen produceren.

In dit verband heeft de zuivelsector de ambitie uitgesproken om in 2020 geheel energieneutraal te produceren. De zuivelsector zet zich hiermee in om het klimaat te sparen en minder energie te verbruiken. Dit betekent dat de keten – van melkveebedrijf tot en met zuivelfabriek – op een duurzame manier evenveel energie opwekt als verbruikt. Mestvergisting, wind- en zonne-energie en groene stroom spelen daarbij een belangrijke rol. Minder broeikasgas per koe is ook een belangrijk speerpunt.

Ook de diervoedersector en de vleesverwerkende industrie zijn hierin actief. Inmiddels neemt 60% van de leden van Nevedi deel aan de Meerjarenaafspraken duurzame energie 3. Op korte termijn zal voor de diervoedersector een routeplan worden opgesteld.

In datzelfde kader heeft de vleesverwerkende industrie een Routekaart visie energiebesparing vleessector 2023 opgesteld. Doel is een energiebesparing van 30 – 50 % in de vleessector. Deze energiebesparing wordt gericht op 5 onderwerpen: energie-efficiëntie, koelen & vriezen, conserveren, nevenproducten en keteninnovatie. De vijf brancheorganisaties in de vleessector, COV, AKSV, KNS, NEPLUVI en VNV werken hier samen aan en willen de aankomende jaren verder op het gebied van energiebesparing via de routekaart. Met deze routekaart zal in 2011 en 2012 worden onderzocht welke vooraanstaande technieken op de 5 onderwerpen het best geïmplementeerd kunnen gaan worden.

Toelichting acties:

- **Actie A:** *Energiebesparing op boerderijniveau (2PJ) via nieuwe programma's incl. erfbezoekers (machinebouwers, installateurs)*

Een project via NZO gestart voor de melkveehouderij. De hiervoor benodigde energiescan is inmiddels door honderden melkveehouders ingevuld.

- **Actie B:** *Opstellen routekaart 100% energieneutrale zuivelketen 2020 (windenergie, minder kunstmestgebruik, biogasinstallaties)*

In het kader van het traject Duurzame Zuivelketen is dit voorjaar door FrieslandCampina/NZO gewerkt aan het opstellen van een routekaart 100% energieneutrale zuivelketen 2020 met een klimaatneutrale groei. Op 1 juli is dit rapport 'Melk de Groene Motor' breed gepresenteerd aan bedrijven, ondernemingen, kennisinstellingen en overheden. Het bevat de stappen om tot een energie neutrale zuivelketen te komen in 2020 (het na te streven scenario). Dat moet bereikt worden door samen met melkveehouders en ketenpartners te werken aan het verbeteren van energie-efficiency, het verminderen van de uitstoot van broeikasgassen en het stimuleren van de productie van duurzame energie op melkveebedrijven. Daarbij is rekening gehouden met ontwikkelingen in de zuivelmarkt en met ontwikkelingen op het gebied van energietechnologie. In de routekaart wordt aangegeven hoe het proces in de periode 2011- 2020 eruit zou kunnen zien. Er is een opzet gemaakt voor grootschalige ontwikkeling van initiatieven in de hele keten. Belangrijke voorwaarde om de ambitie te realiseren, is financiering van de onrendabele top. Het belang van de SDE+-regeling is dus zeer groot. De onrendabele top van de verschillende oplossingsrichtingen zal in de loop van de tijd steeds kleiner worden door innovaties en mogelijk stijgende energieprijzen. Op dit moment worden vervolgttrajecten georganiseerd per productgroep (wind, zon en biogas).

- **Actie C:** *Subsidieregelingen duurzame stallen, samenwerking bij innovatie, duurzame energie, Investeringsregeling milieuvriendelijke maatregelen*

Met gerichte inzet vanuit subsidieregelingen kan een bijdrage worden geleverd aan de productie van duurzame energie. De huidige Subsidieregeling Duurzame Energie (SDE+) heeft als doelstelling om duurzame energie te produceren tegen een zo laag mogelijke prijs. Dit verschilt met de oude subsidieregeling voor duurzame energie, die zich ook richtte op innovatie. Voor de ontwikkeling van nieuwe technologieën wordt gekeken naar het inzetten van andere instrumenten. Energie is hiervoor aangemerkt als topgebied. Daarnaast is er een demonstratieregeling Schoon en Zuinig geopend. Deze regeling heeft als doel om kennis en ervaring te delen over bedrijfsconcepten die duurzame energie of broeikasgasreductie opleveren.

4.8.2 Reductie overige broeikasgassen

(deels uit Convenant Schone en Zuinige Agrosectoren)

Ambities tot 2015:

4. *Convenant S&Z: de emissie van overige broeikasgassen is door sectorale ontwikkelingen, gerichte reductiemaatregelen en gedeeltelijke omzetting van mest in duurzame energie in 2020 verminderd met circa 25 tot 30% t.o.v. 1990*
5. *Inzet in 2020 binnen de EU de laagste uitstoot overige broeikasgassen per liter melk te realiseren*

De bijdrage van de veehouderij aan klimaatverandering wordt niet alleen veroorzaakt door CO₂ maar ook door overige broeikasgassen als methaan en lachgas. Elk broeikasgas heeft een andere bijdrage aan de opwarming van de aarde en blijft een andere lengte van tijd in de atmosfeer. Zo draagt 1 kg methaan evenveel bij aan het broeikaseffect als 25 kg CO₂ en 1kg lachgas (N₂O) draagt evenveel bij als 298 kg CO₂. Dat is de reden dat er ook voor deze gassen reductiedoelen gesteld zijn.

Toelichting acties:

- **Actie D:** *Innovatieprogramma emissiearm veevoer voor emissiereductie van methaan uit de pens van koeien*

Dit innovatieprogramma is gestart op initiatief van Nevedi, NZO, LTO en EL&I. Het richt zich, naast aanpassingen of toevoegingen aan veevoeder, op onderzoek naar emissiereductie van ruwvoerders en het ontwikkelen van een indicator om methaan te meten.

- **Actie E:** *Praktijkproject Koeien & Kansen*

In het netwerk Koeien & Kansen worden reductiemaatregelen getest om de kennis naar de primaire bedrijven te brengen. Hierbij is oog voor bedrijfsspecifieke aanpak van ammoniak, lachgas en broeikasgasreductie. De deelnemers aan Koeien & Kansen zijn doorgerekend op de uitstoot van overige broeikasgassen. Hieruit blijkt dat de doelstellingen van Schoon en Zuinig haalbaar zijn voor de huidige melkveehouders.

In samenwerking met Koeien & Kansen experimenteert het onderwijs met het in kaart brengen van ammoniak en broeikasgasuitstoot. Jaarlijks krijgen 150 ondernemers advies hoe ze de uitstoot naar het milieu kunnen beperken.

- **Actie F:** *Emissiereductie van broeikasgassen uit mestopslagen (SBIR Ondernemers-innovatieprogramma (ROB))*

Ondernemers konden voor dit SBIR Ondernemersprogramma voorstellen indienen voor het reduceren van de emissie van methaan uit buitenopslag van mest. Het gaat daarbij om het ontwikkelen van nieuwe, kosteneffectieve, additionele technieken voor het gebruik bij bestaande buitenopslag van mest. Op dit moment worden 2 projecten uitgewerkt.

4.9 Speerpunt 5 Markt en ondernemerschap

In tabel 5 is in de vorm van een schema het routeplan van speerpunt 5 weergegeven. De eerste kolom geeft de uitdagingen richting 2023, de tweede kolom de ambities tot 2015 en in de derde kolom de acties die nu met voorrang worden opgepakt in de eerste helft van 2011.

Tabel 5 Routeplan speerpunt 5 Markt en Ondernemerschap

Uitdagingen richting 2023	Ambities tot 2015	Acties
<ul style="list-style-type: none"> De keten van producent tot en met consument associeert duurzaamheid met kansen en slim ondernemerschap. Verduurzaming is onderdeel van ondernemerschap De Nederlandse veehouderij heeft door duurzame en concurrerende productie een leidende positie in de Europese markt 	<p><i>Bewustwording van mogelijkheden voor zelfsturing</i></p> <ol style="list-style-type: none"> Voor 2013 zijn alle toekomstgerichte ondernemers zich er van bewust dat zijn zelf kunnen sturen op duurzaamheid in hun bedrijf In 2013 maakt 50% van de melkveehouders gebruik van een tool om te sturen op duurzaamheid In 2015 kan direct zichtbaar gemaakt worden wat het effect van managementmaatregelen is op duurzaamheid in de bedrijfsvoering 	<p>A) Ontwikkelen van duurzaamheidstoets</p> <p>B) Project Smart Dairy Farming</p>
	<p><i>Systematiekontwikkeling diversificatie</i></p> <ol style="list-style-type: none"> In 2015 heeft de ondernemer de beschikking over meer variatie in bedrijfsstrategieën In 2015 is de keten d.m.v. segmentatie ingericht op systemen waarin variatie in producten vanaf de boerderij behouden blijft in het verwerkingstraject en verwaard wordt in eindproducten naar de consument 	<p>C) Toepassingsmogelijkheden voor systematieken in andere sectoren dan melkveehouderij verkennen</p> <p>D) Aansluiten bij initiatieven van Partners voor Ondernemerschap</p>
	<p><i>Stimuleren via onderwijs</i></p> <ol style="list-style-type: none"> In 2015 is duurzaam ondernemerschap een vaststaand onderdeel binnen het groene onderwijs en het vakonderwijs 	<p>E) Afstemmen van acties gericht op uitwisseling van kennis, ervaringen, onderwijs, onderzoek op samenhang, witte vlekken</p> <p>F) Creatief Ketenbewust ondernemen</p>

4.9.1 Bewustwording van mogelijkheden voor zelfsturing

Ambities tot 2015:

- Voor 2013 zijn alle toekomstgerichte ondernemers zich er van bewust dat zijn zelf kunnen sturen op duurzaamheid in hun bedrijf*
- In 2013 maakt 50% van de melkveehouders gebruik van een tool om te sturen op duurzaamheid*
- In 2015 kan direct zichtbaar gemaakt worden wat het effect van managementmaatregelen is op duurzaamheid in de bedrijfsvoering*

Verduurzaming begint bij de ondernemers zelf. Het gaat er hierbij om ondernemers bewust te maken dat zij zelf kunnen sturen op de verschillende aspecten van verduurzaming binnen hun bedrijf en hun bedrijfsstrategie. Om ondernemers daarin te ondersteunen worden diverse handige instrumenten ontwikkeld.

Toelichting acties:

- **Actie A:** *Duurzaamheidstools*

Binnen de Duurzame Zuivelketen wordt gewerkt aan het ontwikkelen van duurzaamheidstools. In het voorjaar 2011 zijn bij FrieslandCampina meer dan 100 workshops gehouden over verduurzaming. Daarbij was ook de vraag aan de orde hoe inzichtelijk gemaakt kan worden hoe melkveebedrijven op de diverse duurzaamheidsaspecten al scoren en welke adviezen en ondersteuning ze nodig hebben om verbeteringen te realiseren. Ook onderdeel van deze discussie is hoe dergelijke duurzaamheidsscores financieel gezien gewaardeerd zouden kunnen worden. Als vervolg hierop experimenteert FrieslandCampina deze zomer met 150 melkveehouders gedurende 10 weken met ongeveer 12 van deze instrumenten. Deze 12 duurzaamheidstools komen voort uit het integrale duurzaamheidsconcept van FrieslandCampina met 5 modules: klimaat en energie, diergezondheid en -welzijn, weidegang, natuur en landschap en de mineralenkringloop. Met deze praktijktoets kan beoordeeld worden of dit vanaf 1 januari 2012 voor de hele coöperatie kan gaan gelden.

Daarnaast worden de verschillende bestaande duurzaamheidstools zoals de Continue Diergezondheids Monitor die binnen de melkveehouderij wordt gebruikt, afgestemd met de eisen vanuit Welfare Quality.

Een ander voorbeeld is het project 'MIJN Duurzaamheid'. Dit project stimuleert melkveehouders om op een eigen manier invulling te geven aan duurzaamheid op hun melkveebedrijf. Hierbij kijken de ondernemers vanuit vier invalshoeken naar duurzaamheid: boer, koe, burger en milieu met als einddoel een praktisch bedrijfsontwerp. In dit project werken LTO, EL&I samen met het Productschap Zuivel en Wageningen UR. De netwerken van MIJN Duurzaamheid komen acht keer bij elkaar. De deelnemers discussiëren met elkaar en kijken bij anderen op het erf. Dit om te komen tot een eigen concreet ontwerp voor een duurzaam bedrijf en de ideale route daar naar toe. Met de ervaringen uit de netwerken als basis organiseert MIJN Duurzaamheid van het najaar tot in 2012 Toekomstcafés.

- **Actie B:** *Project Smart Dairy Farming*

Smart Dairy Farming (SDF) geldt als een doorbraakproject naar een duurzame zuivelketen. Het dient om ondersteunende technologie (ICT, sensoren, modellen) te ontwikkelen voor het dagelijkse management van individuele koeien op het boerenbedrijf. Het project zal basisinformatie opleveren waarmee melkveehouders kunnen sturen in de eigen bedrijfsvoering en waar mee de sector kan inzetten op de hiervoor benodigde innovatie. SDF ondersteunt melkveehouders bij vergroting van hun vakmanschap; verbetering van het management; en versterking van het ondernemerschap. Aanleiding is de notie dat in grootschalige systemen de beschikbare arbeidstijd, ofwel de aandachtstijd per dier, en mede daardoor de tolerantie voor zieke dieren, sterk afneemt. Dit leidt op grote bedrijven in bijvoorbeeld Amerika tot zeer hoge vervangingspercentages.

Het vakmanschap wordt ondersteund door 'extra ogen' op het bedrijf. Bij een groter wordende veestapel is het voor de boer moeilijker om alle koeien even goed in de gaten te houden. Sensortechnologie ontwikkeld in SDF geeft direct inzicht in de veestapel en met name welke zorgkoeien er zijn. De gegevens uit SDF zullen ook worden benut voor een betere aansluiting van genetica en voersamenstelling op de behoeften in de melkveehouderij en de markt voor zuivelproducten. Hiervoor wordt SDF verbonden met een duurzaamheidstool voor de melkveehouderij. Verder stelt SDF de keten in staat om marktfragen sneller door te vertalen in producten met toegevoegde waarde. Op dit moment zijn de betrokken partijen met elkaar in gesprek over de voorwaarden (o.a. duurzaamheidsambities).

4.9.2 Systematiekontwikkeling diversificatie

Ambities tot 2015:

4. *In 2015 heeft de ondernemer de beschikking over meer variatie in bedrijfsstrategieën*
5. *In 2015 is de keten d.m.v. segmentatie ingericht op systemen waarin variatie in producten vanaf de boerderij behouden blijft in het verwerkingstraject en verwaard wordt in eindproducten naar de consument*

Belangrijk aandachtspunt voor het verduurzamingsproces is het evenwicht tussen de drie P's, waarbij de P van profit onmisbaar is om de verduurzaming ook te kunnen bekostigen. Dit kan met zoeken naar mogelijkheden voor kostprijsvermindering maar gaat vooral over het creëren van toegevoegde waarde aan producten. Inzicht krijgen in dat waardecreatieproces en de kansen en mogelijkheden die zich daarbij voordoen is dan van belang. Hierbij staan een business-case benadering en ondernemers als regisseurs centraal. Overheden en kennisinstellingen kunnen het zoekproces faciliteren en ondersteunen.

Toelichting acties:

- **Actie C:** *Toepassingsmogelijkheden voor systematieken in andere sectoren dan melkveehouderij verkennen*

Met het waardecreatieproces is geëxperimenteerd via 9 trajecten bij Transform over heel Nederland en is evaluerend onderzocht door Nijenrode. Opvallende conclusie is dat waardecreatie niet alleen ontstaat door samenwerking: concurrentie en tegengestelde belangen, maar vooral leren en experimenteren zijn evenzeer onderdeel van dat proces. Daarnaast het besef dat voor duurzaam innoveren niet alleen de persoon en de kwaliteiten van de ondernemer essentieel zijn, maar ook de ondersteuning en het samenspel van de ondernemer met de afnemende en ondersteunende partijen uit de keten.

Vanuit de uitvoeringsagenda neemt FrieslandCampina/NZO het initiatief om te verkennen hoe dit waardecreatieproces kan bijdragen aan de brede adoptie van verduurzaming. Samen met Wageningen UR worden hiervoor projectvoorstellen ontwikkeld.

Vanuit de Rabobank is dit onderwerp in discussie gebracht bij ondernemers o.a. via het traject Voer voor Varkenshouders binnen de thema's Bedrijf en Omgeving en Nieuwe Marktkansen. Doel is om via bewustwording toe te werken naar toepassing op bedrijfsniveau.

- **Actie D:** *Aansluiten bij initiatieven van Partners voor Ondernemerschap*

Partners voor Ondernemerschap is een platform van verschillende partijen om ervaringen te delen en komen dezelfde soorten problemen als de uitvoeringsagenda op dit vlak van ondernemerschap tegen. Het Platform is gestart vanuit het bedrijfsleven (ZLTO, Friesland Foods, Vion), later andere partijen erbij (Greenery, CNC, Rabo, WUR, GKC, EL&I, LTO, NAJK). Hun bevindingen tot nu toe zijn dat in de huidige situatie het bij ondernemers vooral gaat om 'operational excellence': ondernemers leggen de focus bij produceren tegen lage kostprijs. Bundelen van bestaande initiatieven waar ondernemers elkaar kunnen ontmoeten is nodig en ook de deelname hieraan kan veel hoger. Er zijn verschillende masterclasses georganiseerd die een goed middel blijken voor vernieuwing: kleine groepen en verschillende takken en sectoren bij elkaar. Bij innovatie zie je vooral 'kluitjesvoetbal': veel projecten rondom één aspect van duurzaamheid waardoor richting waar het naar toe gaat ontbreekt. Brede adoptie en opschaling blijven daardoor steken. Partners voor Ondernemerschap wil dit doorbreken met een samenhangende programmatische aanpak. Hierbij staan het opschalen naar grotere groepen ondernemers en het uitrollen naar andere ketens centraal. Deze doelen moeten bereikt worden via open innovatie en de 'lead users' benadering: ondernemer is de spil, de trekker van de innovatie (i.t.t. alleen als klankbord van onderzoekers benutten). Daarnaast moet het laaghangende fruit niet worden vergeten: benut ook de kleine stapjes die ondernemers zetten en het 'empoweren van ondernemers: zorg voor bewustzijn, de juiste mind set voor vernieuwing. Trigger de ondernemer op ambities en eigenwaarde en zorg voor onderling begrip (met behulp van waardenoriëntatie).

4.9.3 Stimuleren via onderwijs

Ambities tot 2015:

6. *In 2015 is duurzaam ondernemerschap een vaststaand onderdeel binnen het groene onderwijs en het vakonderwijs*

Duurzaam ondernemerschap begint bij de doelgroep die in de toekomst in de dierlijke keten actief is. Daarom een focus om het stimuleren van duurzaam ondernemerschap via het onderwijs.

Toelichting acties:

- **Actie D:** *Afstemmen van acties gericht op uitwisseling van kennis, ervaringen, onderwijs, onderzoek op samenhang, witte vlekken*

Vanuit de Uitvoeringsagenda is een overleg georganiseerd om verbinding te leggen met het groene onderwijs via het Programma Dier van de Groene Kennis Coöperatie (GKC). Dit programma ontwikkelt de komende periode een veranderagenda voor het groene kennissysteem en wordt het eerste aanspreekpunt voor de Uitvoeringsagenda binnen GKC. Het programma Dier heeft de speerpunten van de Uitvoeringsagenda gekozen als inhoudelijk uitgangspunt. De programmaleider maakt sinds juni deel uit van de regiegroep van de Uitvoeringsagenda en stemt de ontwikkelingen op ondernemerschap op zijn beurt af met de programmaleider van het GKC Programma Ondernemerschap.

Vanuit de GKC voert het Programma Ondernemerschap de regie op innovatieve ondernemerschapsprojecten. Dit programma heeft een groot portfolio aan projecten om de relatie onderwijs, onderzoek en praktijk te verbeteren en daarmee ook de kwaliteit.

Rabobank, LTO, Joost (ondernemerschapsprogramma van ZLTO), NAJK, EL&I en GKC verkennen de mogelijkheden voor een gezamenlijke Ondernemerschapsacademie waar ondernemerschap en vooral ondernemers centraal komen te staan. Het doel is te komen tot een herkenbaar en coherent aanbod voor ondernemers die hun competenties op het gebied van ondernemerschap willen ontwikkelen en versterken. In de academie is een structuur opgezet waaruit meerdere ondernemerschaps- en ketengerichte projecten tot stand komen. Tevens is hiermee de verbinding gelegd met het BO Programma Ondernemerschap en Innoveren. Er komt zo een doorlopend traject van MBO naar HBO naar universitair niveau (niet meer alleen WU maar ook TU Twente, Tilburg (economie) en Nijenrode). Coöperatieve ondernemingen als FrieslandCampina, Vion, Greenery etc., zullen meesturen in niveaus en richting wat betreft het te ontwikkelen ondernemerschap. Hierbij wordt gewerkt aan responsieve ketens waar het 'partner in business' zijn centraal staat in plaats van een 'keten die ketent'.

Binnen het HBO wordt onderzoek uitgevoerd door de kenniskringen van een lector. Het Lectoraat Ondernemerschap en Samenleving (Jos Verstegen, WUR/LEI en CAH Dronten) werkt aan praktijkgericht onderzoek op dit terrein en zorgt hiermee voor een stevige verbinding van 'de gouden driehoek'. Dit lectoraat is verbonden aan de Ondernemerschapsacademie en aan diverse initiatieven die op ondernemerschap in den lande spelen.

- **Actie E:** *Creatief Ketenbewust ondernemen*

FrieslandCampina is op diverse manieren actief met het leggen van verbindingen met het onderwijs. Een daarvan is het KIGO-project Creatief Ketenbewust ondernemen binnen GKC samen met LTO en het onderwijsveld. Het Kenniscentrum voor Waarden brengt met dit project het ketenbewuste aspect in beeld op basis van waarden, het daarvoor in te zetten veranderingsproces en hoe onderwijs en maatschappelijke context samen te brengen is.

4.10 Speerpunt 6 Verantwoord consumeren

a. marktontwikkeling duurzame dierlijke producten

b. stimuleren van duurzaam consumptiegedrag

c. consumptie van dierlijke eiwitten

In tabel 6 is in de vorm van een schema het routeplan van speerpunt 6 weergegeven. De eerste kolom geeft de uitdagingen richting 2023, de tweede kolom de ambities tot 2015 en in de derde kolom de acties die nu met voorrang worden opgepakt in de eerste helft van 2011.

Tabel 6 Routeplan speerpunt 6 Verantwoord Consumeren

Uitdagingen richting 2023	Ambities tot 2015	Acties
<p>Marktontwikkeling duurzame dierlijke producten</p> <ul style="list-style-type: none"> Stimuleren van het aanbod van duurzame dierlijke producten – met een focus op dierenwelzijn – door bestaande initiatieven op te laten schalen en nieuwe private initiatieven te laten ontwikkelen. Dit moet leiden tot meer keuzemogelijkheden voor consumenten bij de aankoop van dierlijke producten <p>Stimuleren duurzaam consumptiegedrag</p> <p>Consumptie van dierlijke eiwitten</p> <ul style="list-style-type: none"> Consumptie van dierlijke eiwitten past binnen een verantwoord consumptiepatroon <p><i>NB. 6b en 6c worden gerealiseerd via het Convenant Marktontwikkeling Verduurzaming Dierlijke Producten en het programma Duurzame Voedselsystemen</i></p>	<p><i>Aantoonbaar duurzaam geproduceerd</i></p> <ol style="list-style-type: none"> In 2013 kunnen diverse duurzame marktsegmenten naast dierenwelzijn ook op andere thema's herkenbaar vermarkt worden <p><i>Beweging en verbreding in de markt</i></p> <ol style="list-style-type: none"> In 2011 wordt er een verbinding gelegd tussen de Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij, het Convenant Marktontwikkeling Biologische Landbouw, het Convenant Marktontwikkeling Verduurzaming Dierlijke Producten en het Platform Verduurzaming Voedsel In 2015 is er een substantieel aantal duurzame marktsegmenten op andere thema's dan dierenwelzijn geïntroduceerd 	<p>A) Uitbouwen en verbreden van het Beter Leven kenmerk</p> <p>B) Identificeren van kansrijke initiatieven voor tussensegmentproducten.</p> <p>C) Project Varkenshouderij 2.0: co-creatie van vernieuwende duurzame houderijsystemen via een dialoog van stakeholders en publiek</p>

4.10.1 Aantoonbaar duurzaam geproduceerd

Ambities tot 2015:

- In 2013 kunnen diverse duurzame marktsegmenten naast dierenwelzijn ook op andere thema's herkenbaar vermarkt worden*

Via het Convenant Marktontwikkeling Verduurzaming Dierlijke Producten wordt een impuls gegeven aan het ontwikkelen van duurzame producten met de focus op dierenwelzijn. Met deze ambitie wordt ernaar gestreefd om marktsegmenten te ontwikkelen die op meer thema's, dus richting integraal duurzaam gaan.

Toelichting acties:

- Actie A:** *Uitbouwen en verbreden van het Beter Leven kenmerk*

Door samenwerking met verschillende partijen in de hele keten, inclusief supermarkten, wordt het aanbod van producten met het Beter Leven Kenmerk uitgebreid. Met subsidies van het convenant Marktontwikkeling Verduurzaming Dierlijke Producten worden nieuwe concepten ontwikkeld en haalbaarheidsstudies gedaan. Ook worden voorlichtingscampagnes gedaan om de bekendheid bij de consument te vergroten.

De Dierenbescherming heeft in 2007 het Beter Leven kenmerk voor dierlijke producten geïntroduceerd. Het kenmerk kent 3 niveaus van dierenwelzijn, aangeduid met sterren. Hoe meer sterren, hoe beter het dierenwelzijn. Het aantal producten met het Beter Leven kenmerk en het aantal supermarkten en foodservicebedrijven waar deze producten verkrijgbaar zijn, is sinds 2007 fors uitgebreid. In juni heeft de Dierenbescherming een rapport gepresenteerd met de cijfers van het aantal dieren met een beter leven van 2007 tot 2011. Het aantal dieren dat onder het Beter Leven kenmerk wordt gehouden is van 2007 en 2008 van rond de 600.000 gestegen tot 2,5 miljoen in 2009 naar bijna 7 miljoen in 2010. Dit is exclusief het aantal dieren in de biologische veehouderij, dat jaarlijks een stijging laat zien. Per 1 juli 2011 heeft Albert Heijn alle gangbare varkensvlees in de schappen vervangen door varkensvlees met 1 ster. Unilever gaat 36% van de Unox rookworst met het Beter Leven kenmerk met 1 ster voeren. Dit wordt opgeschaald naar 100%. Ook komt Unilever met een ambachtelijke rookworst met het Beter Leven kenmerk met 2 sterren. La Place verkoopt uitsluitend eieren met 2 sterren en kalfsvlees en dagverse zuivel met 3 sterren. Uit een onderzoek van Maurice de Hond blijkt dat het aantal Nederlanders dat bij de aankoop van vlees rekening houdt met dierenwelzijn is gestegen van 53% in 2010 naar 66% in 2011. Het percentage consumenten dat bekend is met het Beter Leven kenmerk is in deze periode gestegen van 41% naar 66%.

- **Actie B:** *Identificeren van kansrijke initiatieven voor tussensegmentproducten*

Stichting Natuur en Milieu neemt het voortouw vanuit de Uitvoeringsagenda voor een Inventarisatie welke initiatieven er zijn die zich mogelijk lenen voor een meer integraal duurzaam marktsegment. Verkend wordt waar doorbraken mogelijk zijn op milieu en dierenwelzijn. Daarbij wordt vooral gezocht naar concepten die als voorbeeld kunnen dienen voor nieuwe marktinitiatieven met als centrale vraag: hoe krijg je duurzaamheid betaald? Als eerste stap zijn de ervaringen van het convenant Marktontwikkeling Biologische Landbouw en het convenant Marktontwikkeling Verduurzaming Dierlijke Producten geïnventariseerd. Tijdens de Ontmoetingsdag Duurzaam Voedsel (Mix & Match, 10 mei 2011) is op initiatief van Natuur&Milieu uitgebreid gediscussieerd over de vraag wat nodig is voor een integraal tussensegment (tussen gangbaar en biologisch). Samen met ketenpartijen zijn criteria en succesfactoren voor het introduceren van tussensegment in de keten verkend. Naast weidezuivel zijn initiatieven voor een tussensegment geïdentificeerd in rundvlees, varkensvlees, kip en eieren. Verder wordt nagegaan hoe met marktsegmenten ondersteuning geboden kan worden aan de ontwikkeling van de andere speerpunten van de Uitvoeringsagenda.

4.10.2 Beweging en verbreding in de markt

Ambities tot 2015:

2. *In 2011 wordt er een verbinding gelegd tussen de Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij, het Convenant Marktontwikkeling Biologische Landbouw, het Convenant Marktontwikkeling Verduurzaming Dierlijke Producten en het Platform Verduurzaming Voedsel*
3. *In 2015 is er een substantieel aantal duurzame marktsegmenten op andere thema's dan dierenwelzijn geïntroduceerd*

Om beweging en verbreding in de markt te krijgen wordt gezocht naar verbinding met de trajecten die zich meer specifiek met de retail kant van duurzame producten bezig houden. De introductie van integraal duurzame marktsegmenten wordt actief gestimuleerd.

Toelichting acties:

- **Actie C:** *Project Varkenshouderij 2.0: co-creatie van vernieuwende duurzame houderijsystemen via een dialoog van stakeholders en publiek*

Het project Varkenshouderij 2.0 van Natuur & Milieu, LTO en Foodlog zorgt voor een verduurzaming van de productie van varkensvlees door boer, consument, deskundigen en maatschappelijke stakeholders op een moderne manier samen te brengen. Het legt een verbinding tussen keten en consument en geeft een impuls aan innovatie en ondernemerschap in een duurzame, consumentgedreven varkensketen. Varkenshouderij 2.0 is een co-creatieproject dat als doel heeft een podium en praktische experimenteerruimte te zijn – gericht op een in alle opzichten duurzame varkenshouderij in 2023. Het project is begin 2011 gestart en bouwt voort op de activiteiten die op het Foodlog-platform plaatsvinden.

Voor de uitvoering zijn reeds partijen benaderd. Enkele slaggers zijn geïnteresseerd en een varkenshouder is bereid gevonden deel te nemen.

5 Prioriteiten richting 2012

Op basis van de voortgang in het afgelopen jaar op de speerpunten, zoals beschreven in hoofdstuk 4, is benoemd waar de belangrijkste opgaven voor verduurzaming liggen richting 2012 en waar de inzet van het samenwerkingsverband zich met prioriteit op zal richten.

Richting 2012 zet het samenwerkingsverband in op de volgende prioriteiten:

- *Stimuleren dat duurzame concepten vanuit de kleine groep innovatieve koplopers versneld worden toegepast bij de grote groep van volgers.*
Het oppakken van vernieuwing door de brede groep volgers gaat niet vanzelf. Veel geld en aandacht gaat naar nieuwe technologische oplossingen terwijl er weinig aandacht is voor brede adoptie van innovatie ('last mile problem'). Er is volop beweging in de goede richting maar dat garandeert nog geen echte duurzaamheidssprong. Een dergelijke sprong ontstaat als op alle drie de duurzaamheidsstappen (people, planet, profit) daadwerkelijk stappen voorwaarts gezet kunnen worden. Een belangrijke voorwaarde daarvoor op de (primaire) bedrijven is de aanwezigheid van voldoende economisch perspectief. Een verandering naar duurzaam gedrag is daarbij onmisbaar. Deze is echter complex (niet alleen rationeel) en er is onderling begrip voor nodig (waardenoriëntatie). Om dit te stimuleren zal het samenwerkingsverband zich inspannen om koplopers te verbinden met de grotere groep. Hiervoor wordt ondermeer ingezet op een ondersteuningsprogramma boegbeelden.
- *Bedrijven en ondernemers ondersteunen bij risicovolle investeringen.*
Echte innovatie vindt vooral plaats bij een kleine groep individuele ondernemers en bedrijven. Bescherming van dergelijke innovatieniches is vaak nog niet goed geregeld. Het gaat dan om het beperken van risico's voor de ondernemers of het voorkómen van het stokken van het innovatieproces (denk aan de 'Valley of Death' uit de innovatietheorie). Ook het doorvertalen van kennis naar toepassing in de praktijk is lastig. Veel innovaties zijn beschikbaar maar nog vaak slecht ontsloten of niet goed passend bij het beslissingsgedrag van ondernemers. Instrumenten die hierbij kunnen helpen zijn garantstellingen, specifieke financieringsvormen, ontwikkelingssubsidies, experimenteerruimte e.d. Bij bijzondere financieringsvormen kan worden gedacht vanuit banken (solvabiliteit, participatie, differentiatie in tarieven) en/of Europese en landelijke overheid (zoals GLB-gelden, fiscaliteiten, publiek-private projecten).
- *Bemiddelen als regelgeving en procedures belemmerend zijn voor innovatie*
Innovatieve ondernemers lopen vaak vast op problemen met vergunningverlening (traag, strikte toepassing van regels). Regels op een bepaald aspect van duurzaamheid kunnen integrale duurzame ontwikkeling belemmeren (bijv. ammoniak, fijn stof versus dierenwelzijn). Hoewel deze regels ooit met goede redenen zijn opgesteld kunnen ze in de uitvoering soms leiden tot (vermeende) belemmeringen voor vernieuwing naar een duurzame veehouderij. De deelnemers in het samenwerkingsverband zien voor zichzelf een rol om te signaleren dat regels en procedures als belemmerend worden ervaren. Een helder aanspreekpunt om duidelijkheid te verschaffen in wat er wel en niet mogelijk is, kan al een grote bijdrage leveren. Daarnaast is het mogelijk in overleg met provincies en gemeenten meer te faciliteren in het vergunningentraject: kijken wat er wel kan zonder te tornen aan bestaand beleid, en waar mogelijk de doorlooptijd versnellen.
- *Versterken ondernemerschap in de dierlijke keten*
De kennis van ondernemers van het functioneren van markten en ketens kan beter. Er is niet altijd een even grote binding van de primaire producent met de markt, het bewustzijn ten aanzien van de 'license to produce/to operate' is nog te beperkt. Het gaat om het besef dat de ondernemer zelf verantwoordelijk is voor verduurzaming, maar daarvoor is het wel nodig om trekkracht te laten ontstaan vanuit de markt en de maatschappij. Het samenwerkingsverband verkent of hier een programma voor kan worden opgezet. Van belang hierbij is ook de relatie met het groene onderwijs dat op dit onderwerp een sleutelrol kan vervullen.
- *Stimuleren van integraal duurzame marktconcepten met toegevoegde waarde*
Op het moment dat de markt bereid is meer te betalen voor duurzame producten is het mogelijk om snellere stappen te zetten naar een duurzame veehouderij. De uitdaging is consumenten te bewegen duurzamere producten te kopen. De consument moet dan wel de mogelijkheid worden geboden te kiezen voor integraal duurzamere producten. Nodig is de ontwikkeling van diverse tussensegmenten

met aandacht voor meerdere duurzaamheidsthema's, zoals milieu, naast dierenwelzijn. Het samenwerkingsverband Uitvoeringsagenda gaat na hoe hierbij kan worden voortgebouwd op het Beter Leven Kenmerk en het Convenant Verduurzaming Dierlijke Producten.

- *Verder versterken van de samenwerking tussen onderwijs, onderzoek, bedrijfsleven en overheid met een centrale positie voor de ondernemer.*

Om stappen te zetten naar een duurzame veehouderij zal er nog meer werk gemaakt moeten worden van kennisoverdracht en kennisbenutting. Hierbij vervullen kennisnetwerken van ondernemers een cruciale rol. Tevens is een richtinggevende agenda nodig waar ondernemers vanaf het begin betrokken bij zijn en een centrale positie innemen. Onderwijs, onderzoek, overheid en sector vervullen hierbij een ondersteunende rol. Daarvoor dient de samenwerking tussen deze partijen verder te worden versterkt. Het samenwerkingsverband heeft hier het afgelopen jaar de eerste stappen in gezet (GKC programma Dier, Kennis en Innovatie Agenda Duurzame Veehouderij). De ambitie is om deze samenwerking richting 2012 te intensiveren in samenspraak met de topsector Agrofood.